

ISSN 2518-7538

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

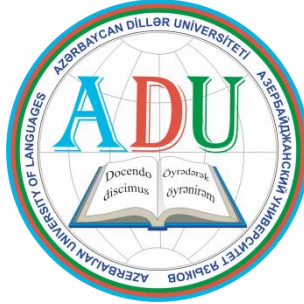
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XI CİLD	Nº 4	2021
VOL XI	Nº 4	2021
ТОМ XI	Nº 4	2021

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XI CİLD, № 4, 2021

VOL XI, № 4, 2021

TOM XI, № 4, 2021

Jurnal

2005-ci ildən 3 aydan bir çıxır

“Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq 16 may 2005-ci il tarixdə № 1105-A1-419 nömrə ilə Ədliyyə Nazirliyində uçota alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R) dövrü elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.

REDAKSIYA HEYƏTİ

DİLÇİLİK:

fil.e.d., prof. Məmmədov Azad
fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar
fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət
fil.e.d. Sadıqova Gülnarə
fil.f.d., dos. Qəribova Jalə
fil.e.d., dos. İbrahim Ülfət
fil.e.d., prof. Cəfərova Kəmalə
fil.f.d., dos. Əhmədov Fəzil
fil.e.d., dos. Yusifov Elxan
fil.f.d., dos Müslümova Günay

ƏDƏBİYYAT:

fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin
fil.f.d., dos. Abdullayeva Yeganə
fil.f.d., dos. Məmmədova Samirə

PEDAQOQİKA / METODİKA:

ped.f.d., dos. Şirəliyev Əmrəl
ped.f.d., dos. İmanova Sevdə
ped.f.d. Kazdal Vəfa

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

Zoltan Kövecses, PhD, DLitt, Professor,
Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
Levandovska Barbara, D.Sc., professor,
Konin State University of Applied Sciences,
Poland, Warsaw
Mijikovich Emma, D.Sc., professor,
Belgrade University, Serbia, Belgrade
Peart Ian, *Visions of Azerbaijan magazine*,
United Kingdom, Wolverhampton
Vorobyova Olqa, D.Sc., professor, Kyiv
National Linguistic University, The Ukraine,
Kyiv
Dr. Svetlana Kurtes, University of
Madeira, Portugal

Baş redaktor:
Baş redaktorun müavini:
Məsul redaktor:
Korrektor:

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc,
fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə,
fil.f.d., dos. Allahverdiyeva Aytən,
Aslanova Xatirə

EDITORIAL BOARD

- LANGUAGE:** **Mammadov Azad**, *D.Sc., professor*,
Valiyeva Nigar, *D.Sc., professor*,
Cahangirov Fikrat, *D.Sc., professor*,
Sadigova Gulnara, *D.Sc., professor*,
Garibova Jala, *PhD, associate professor*,
İbrahim Ulfat, *PhD, associate professor*,
Cafarova Kamala, *PhD, associate professor*,
Ahmedov Fazil, *PhD, associate professor*,
Yusifov Elxan, *PhD, associate professor*,
Muslumova Gunay, *PhD, associate professor*,
- LITERATURE:** **Khalilli Shahin**, *D.Sc., professor*,
Abdullayeva Yegana, *PhD, associate professor*,
Mammadova Samira, *PhD, associate professor*,
- PEDAGOGY / METHODS OF TEACHING:** **Shiraliyev Amrali**, *PhD, associate professor*,
İmanova Sevda, *PhD, associate professor*,
Kazdal Vafa, *PhD, associate professor*
- INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:** **Zoltan Kövecses**, *PhD, DLitt, Professor*,
Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
Levandovska Barbara, *D.Sc., professor*,
Konin State University of Applied Sciences,
Poland, Warsaw
Mijikovich Emma, *D.Sc., professor*,
Belgrade University, Serbia, Belgrade
Peart Ian, *Visions of Azerbaijan magazine*,
United Kingdom, Wolverhampton
Vorobeva Olqa, *D.Sc., professor*, Kyiv
National Linguistic University,
The Ukraine, Kyiv
Dr. Svetlana Kurtes, University of Madeira,
Portugal
- Editor – in- chief:** **Zeynalova Sevinj**, *D.Sc., professor*,
Deputy editor: **Aliyeva Hamida**, *D.Sc., professor*
Managing editor: **Allahverdiyeva Ayten**,
PhD, associate professor,
Aslanova Khatira

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Мамедов Азад, *д.ф.н., проф.*
Велиева Нигяр, *д.ф.н., проф.*
Джахангиров Фикрат, *д.ф.н., проф.*
Садыгова Гюльнара, *д.ф.н.*
Гарибова Жаля, *к.фил.н., доц.*
Ибрагим Ульфат, *к.фил.н., доц.*
Джафарова Камаля, *к.фил.н., доц.*
Ахмедов Фазил, *д.фил.ф., доц.*
Юсифов Ельхан, *к.фил.н., доц.*
Муслумова Гюнай, *к.фил.н., доц.*

ЛИТЕРАТУРА:

Халилли Шахин, *д.ф.н., проф.*
Абдуллаева Йегана, *к.фил.н., доц.*
Мамедова Самира, *к.фил.н., доц.*

ПЕДАГОГИКА / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ:

Ширалиев Амралы, *к.пед.н., доц.*
Иманова Севда, *к.пед.н., доц.*
Каздал Вафа, *к.пед.н., доц.*

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

Золтан Кевечес, *д.ф.н., проф.*,
университет Этвас Лоранд, Будапешт
Левандовски Барбара, *проф.*
Государственный университет
прикладных наук в Конине, Польша
Милкович Эмма, *проф.* Белградский
университет, Сербия
Пэрт Иан, *редактор журнала*
“VisionsofAzerbaijan” Великобритания,
Вулверхемптон
Воробьева Ольга, *проф.* Киевский
национальный лингвистический универси
тет, Украина
Др. Светлана Куртес, Университет
Мадейра, Португалия

Главный редактор:

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*,

Заместитель главного редактора:

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*,

Ответственный секретарь:

Аллахвердиева Айтен – *к.фил.н., доц.*,

Корректор:

Асланова Хатира

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Leyla Səfərova

CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ ZƏRFLƏRİN QURULUŞ VƏ MƏNACA
NÖVLƏRİ.....11

Yeganə Qaraşova

İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK
ANALİZİ.....18

Gülnarə Qurbanova

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VARIANTINDA HƏRBİ SLƏNQLƏR.....26

Firuzə İbrahimova

DİL SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞMASINDA
DİL VƏ YAZI İŞARƏLƏRİNİN ROLU.....31

Sevda Allahyarova

TƏRCÜMƏ, TƏRCÜMƏ PROSESİ VƏ TƏRCÜMƏÇİ SƏRİŞTƏSİ.....39

Vüsalə Xıdırova

İNGİLİS DİLİNDƏ İDEOQRAFİK SİNONİMLƏR.....55

ƏDƏBİYYAT / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ / ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ

Nərgiz Qurbanova

“TÜRK” KONSEPTİNİN İFADƏSİNDƏ K.MARLOUNUN YARATDIĞI
“PARALEL REALLIQ” VƏ YA ALTERNATİV TARİX
(Teymurləng obrazı – K.Marlounun alter-ego-su ilə daxili komplekslərinin
kontaminasiyası kimi).....61

Turanə Abdullayeva

MÜASİR AMERİKA ŞAİRİ MERİLİN NELSONUN UŞAQ ŞEİRLƏRİNİN
BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.....68

İlyas Məmmədov

HARRİET BİÇER STOUNUN “TOM DAYININ DAXMASI” ƏSƏRİNİN
CƏMİYYƏTDƏ YARATDIĞI TƏSİR.....76

Əfsanə Bayramova
AVESTA VƏ “ALOV” KONSEPTİ.....83

Ülviyyə Əliyeva
RALF UOLDO EMERSONUN RUHİ DÜNYAGÖRÜŞ MÖVQEYİ.....89

İrina Kazımova
KLASSİSİST D.İ.FONVİZİNİN VƏTƏNDAŞ MÖVQEYİ
VƏ DİNİ İNANCLARI.....98

PEDAQOGİKA / XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

Aynurə Əmirova
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İDARƏETMƏ FAKÜLTƏSİNİN
AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ
TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASININ
ƏSASLARI.....106

İlham Heybatov
XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİS OLUNAN ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ
FİLMLƏRİN ROLUNA DAİR.....116

ELMİ DİSPUT

Məsməxanım Qızıyeva
NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA
MULTİKULTURALİZM.....125

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Leyla Safarova</i> STRUCTURE AND MEANING OF ADVERBS IN JULFA DIALECTS.....	11
<i>Garashova Yeganeh</i> STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF MODAL VERBS IN ENGLISH.....	18
<i>Gulnara Gurbanova</i> MILITARY SLANG IN AMERICAN ENGLISH.....	26
<i>Firuzə İbrahimova</i> THE ROLE OF LANGUAGE AND WRITING SYMBOLS IN THE FORMATION OF LANGUAGE COMPETENCE.....	31
<i>Sevda Allahyarova</i> TRANSLATION, THE PROCESS OF TRANSLATION AND TRANSLATOR'S SKILLS.....	39
<i>Vusala Khidirova</i> IDEOGRAPHIC SYNONYMS IN ENGLISH.....	55

LITERATURE / LITERATURE STUDIES/ LITERARY THEORY

<i>Nargis Kurbanova</i> "PARALLEL REALITY" OR AN ATTEMPT AT AN ALTERNATIVE HISTORY, CREATED BY K.MARLO IN THE EXPRESSION OF THE CONCEPT OF "TURK" (The image of Tamerlane – as a contamination of the alter ego and internal complexes of K.Marl)	61
<i>Turana Abdullayeva</i> ON SOME FEATURES OF THE CHILDREN'S POEMS OF THE MODERN AMERICAN POET MARILYN NELSON.....	68
<i>Ilyas Mammadov</i> THE IMPACT OF UNCLE TOM'S CABIN BY HARRIET BEECHER STOWE ON SOCIETY.....	76

Afsana Bayramova
AVESTA AND THE CONCEPT OF "FIRE"83

Ulviyya Aliyeva
RALPH WALDO EMERSON'S SPIRITUAL OUTLOOK.....89

Irina Kazimova
CIVIC POSITION AND RELIGIOUS BELIEFS OF THE CLASSICIST
D.I.FONVIZIN.....98

PEDAGOGY / METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Aynura Amirova
FUNDAMENTALS OF CLASSROOM MANAGEMENT IN TEACHING
ENGLISH LANGUAGE AT THE JUNIOR COURSES OF THE FACULTY
OF INTERNATIONAL RELATIONS AND MANAGEMENT.....106

Ilham Heybatov
TO THE ROLE OF FILMS IN GERMAN LESSONS AS A FOREIGN
LANGUAGE.....116

SCIENTIFIC DISPUTE

Masmakhanim Gaziyeva
THE IDEA OF MULTICULTURALISM IN NIZAMI GANJAVI
CREATIVITY.....125

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Лейла Сафарова

ВИДЫ НАРЕЧИЙ ПО СТРОЕНИЮ И ЗНАЧЕНИЮ В ДЖУЛЬФИНСКИХ
ДИАЛЕКТАХ.....11

Егане Гарашова

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОДАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....18

Гульнара Гурбанова

ВОЕННЫЙ СЛЕНГ В АМЕРИКАНСКОЙ ВЕРСИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....26

Фируза Ибрагимова

РОЛЬ ЯЗЫКА И ПИСЬМЕННЫХ ЗНАКОВ В ФОРМИРОВАНИИ
ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ.....31

Севда Аллахярова

ПЕРЕВОД, ПРОЦЕСС ПЕРЕВОДА,
И КОМПЕТЕНЦИЯ ПЕРЕВОДЧИКА.....39

Вусала Хыдырова

ИДЕОГРАФИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....55

ЛИТЕРАТУРА /ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ/ ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

Наргиз Курбанова

«ПАРАЛЛЕЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ» ИЛИ ПОПЫТКА
АЛЬТЕРНАТИВНОЙ ИСТОРИИ, СОЗДАННАЯ К. МАРЛО В
ВЫРАЖЕНИИ КОНЦЕПТА «ТУРОК» (образ Тамерлана – как
контаминация альтер-эго и внутренних комплексов К.Марло).....61

Турана Абдуллаева

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ДЕТСКИХ СТИХОТВОРЕНИЙ
СОВРЕМЕННОЙ АМЕРИКАНСКОЙ ПОЭТЕССЫ
МЕРЛИН НЕЛЬСОН.....68

Ильяс Мамедов	
ВЛИЯНИЕ «ХИЖИНЫ ДЯДИ ТОМА» ГАРРИЕТ БИЧЕР-СТОУ НА ОБЩЕСТВО.....	76
Афсана Байрамова	
АВЕСТА И ПОНЯТИЕ «ОГОНЬ».....	83
Ульвия Алиева	
ДУХОВНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ РАЛЬФА УОЛДО ЭМЕРСОНА.....	89
Ирина Кязимова	
ГРАЖДАНСКАЯ ПОЗИЦИЯ И РЕЛИГИОЗНЫЕ УБЕЖДЕНИЯ КЛАССИЦИСТА Д.И.ФОНВИЗИНА.....	98

**ПЕДАГОГИКА /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ**

Айнура Амирова	
ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА МЛАДШИХ КУРСАХ ФАКУЛЬТЕТА МЕЖОТНОШЕНИЙ И УПРАВЛЕНИЯ.....	106
Ильхам Гейбатов	
О РОЛИ ФИЛЬМОВ НА УРОКАХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО.....	116

НАУЧНЫЙ ДИСПУТ

Масьмаханум Казиева	
ИДЕИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ.....	125

DİLÇİLİK

UOT 81'28;81'286

Leyla Səfərova

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,

Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

fil.f.d.

leyla-or@mail.ru

CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ ZƏRFLƏRİN QURULUŞ VƏ MƏNACA NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *zərf, Culfa şivələri, zərflərin mənaca növləri, sual zərfləri, vulqarizm.*

Key words: *adverb, Julfa accents, types of meaning of adverbs, interrogative adverbs, vulgarism.*

Ключевые слова: *наречие, Джульфинские говоры, виды значений наречий, вопросительные наречия, вульгаризм.*

Məqalədə hərəkətin əlamətini bildirməklə bərabər, başqa nitq hissələri ilə ortaq mövqedə – isim-zərf, sifət-zərf, say-zərf mövqeyində dayanan əsas nitq hissəsi zərf Culfa şivələrində quruluşuna və mənə növlərinə görə araşdırılır. Burada sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşlu zərflərin əmələgəlmə yolları öyrənilərkən məlum olur ki, eyni morfoloji ünsür fərqli mənə çalarları yarada bilər. Bəzi hallarda isə müxtəlif morfoloji ünsürlər eyni bir mənə çalarlarını əmələ gətirir. Bununla yanaşı, məqalədə zərflərin Culfa şivələrində təzahür etdiyi mənə növlərindən bəhs olunaraq yeni yanaşmalar təqdim edilir. Zərfin bəzi dialekt və şivələrində, eləcə də ədəbi dilimizdə verilmiş mənə növlərinə görə təsnifatına nəzər salınaraq tədqiqatə cəlb etdiyimiz şivələrdə əlavə olaraq sual bildirən zərflərdən bəhs edilir. Eyni zərfin müxtəlif mənə növlərində özünü bürüzə verməsi hallarına dair də nümunələrlə izahlar verilir. Bütün bunlarla bərabər, o da vurğulanır ki, canlı dil tərkibindəki vulqar və senzurasız elementlərlə zəngin olub, heç də hər zaman etikadan kənar xarakter daşımır. Bu baxımdan məqalədə həm də vulqarizm kimi səslənən zərf-ifadələrə də toxunulur.

Əsas nitq hissələrindən biri olan zərf hərəkətin əlamətini bildirməklə bərabər, başqa nitq hissələri ilə ortaq mövqedə – isim-zərf, sifət-zərf, say-zərf mövqeyində dayanır. Bu baxımdan zərfin mənə xüsusiyyətlərini müəyyən edərkən onun semantik-morfoloji cəhətlərini də nəzərə almaq mütləqdir. Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində müşahidə olunan zərfə məxsus xüsusiyyətlər Naxçıvan dialekt və şivələrinə daxil olan Culfa şivələrində də özünü göstərir. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə zərflərin sayı ədəbi dildəkinə nisbətən daha artıqdır və bəzən elə zərflərə rast gəlik ki, onlar ədəbi dilimizdə mövcud deyildir. Bu da hər hansı bir bölgənin dialekt və ya şivəsindəki xarakterik xüsusiyyətin göstəricisidir. Culfa şivələrində zərflərin növlərini quruluşuna və semantikasına görə araşdırmaq mümkündür. Burada zərflərin quruluşca 3 növü vardır:

Sadə zərflər Culfa şivələrində kifayət qədər nümunələrdə özünü büruzə verir. Həmşə/həmmşə/həmmişə, qərəm<həmişə, eyzan<tamamilə, gejd<gec, gənə/genə<yenə, bayax/bəax/baax<bayaq, sora<sonra, şıdırqı/şıdırğı, zol<dümdüz, yeyin<cəld, tez, zirəx'<cəld, irax/uzax<uzaq, xəlbət<xəlvət, gizdin<gizli, təx'<tək, qəfil<gözlənilmədən, obaş<tezdən, erkən və s. kimi sadə zərflər Culfa şivələri üçün xarakterik fonetik tərkibə malik olan zərflərdir.

Düzəltmə zərflər Culfa şivələrində bir sıra leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

-ca, -cə: yanınca, dalınca, böyrüncə, qabağınca, ehmalca/ehmallica, xəlbəccə<xəlvətcə, yavaçca/yavaşca, gizdincə<gizlincə, osaaçca/o sahaçca<o saatca, təzəcə, qəşəx'cə<qəşəngcə, heyləcə/həyləcə<eləcə, ustupluca<yavaşca, səssizcə, təx'cə, indicə, acca<azca<az və s.

-can, -cən: qabaxcan<əvvəlcə, dalıncan<arxasınca/sonra, dünənə-cən<dünənə qədər, böyünəcən<bu günə qədər, havağacan<nə vaxtacan, səhərəcən, axşamacan, tezdənəcən, əvvəlcən/əvvəlcəm, illərcən, aylarcan, günnərcən və s.

Bir məqama fikir vermək lazımdır ki, eyni şəkilçi ilə müxtəlif mənə növünə aid düzəltmə zərflər yaranır. Bəzən isə hər hansı bir şəkilçi ilə düzələn bir söz iki fərqli mənalı zərf yaradır. Məsələn, *-ca, -cə* şəkilçisi ilə düzələn *yanınca* və *gəlincə* nümunələrinə baxsaq, *yanında* və *gələndə qədər* anlamında işlənən iki mənə ilə rastlaşırıq. Yaxud, *-can, -cən* şəkilçisi ilə *qabaxcan* nümunəsinə nəzər saldıqda *əvvəl, əvvəlcə* və əvvəlki vaxtlarda mənalarında olan iki başqa mənalı zərf əmələ gəldiyini müşahidə edirik. Məsələn:

-cax/-cəx': durcax<duran kimi, baxcax<baxan kimi, kütarcax<qurtaran kimi, görcəx'<görən kimi, gələcəx'<gələn kimi, öyrəncəx'<öyrənən kimi və s.

-cəx'/-cərx': sevincəx', sevincərx'<sevinərək və s.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, *sevincəx'*, *sevincərəx'* < *sevinərək* nümunəsinə Saltaq, Xanəgah, Əincə və bir sıra başqa kəndlərdə e>ə sait əvəzlənməsi hadisəsinə uğramış *səvincəx'*, *səvincərəx'* şəklində rast gəlirik.

-cana, -cənə: yaxsıcana, həyləcənə/heyləcənə, beləcənə, təmizcənə, təzəcənə, xəlbəccənə, ehmalcana/ehmallicana, gizdincənə, o sahaçcana, qəşəx'cənə, təx'cənə, səssizcənə, ustuplucana, indicənə, accana<azcana<az və s.

-incan, incən, -uncən, -üncən: dalincan, yanincan, böyrüncən, qabağincan, kutarincan/qutarincan<qurtarana qədər, görüncən, gedincən və s.

-çi, -çinə: belənçi, həylənçi/heylənçi, belənçinə, həylənçinə/heylənçinə vəs.

-dan, -dən: astadan, çoxdan, təzdən, birdən, hərdən, qəfildən, gənnən, obaşdan, soradan, bayaxdan/bəaxdan, havaxdan<nə vaxdan, ovaxdan<o vaxtdan, ehmalndan, bərtədən<bərkədən, xəpdən<qəflətən, yalançıxdan və s.

-dannan, -dännən: çoxdannan, qəsdännən, təzdännən, tezdännən, obaşdannan, ucadannan, havaxdannan, ovaxdannan, soradannan, yavaşdannan, bərtännən, xəpdännən və s.

-ları, -ləri(-nəri): sabaları<sabah, dünənnəri<dünən, oirəlləri<o biri illərdə, əvvəlki illərdə, ogünnəri<o gün, keçən gün, böyünnəri<bu gün və s.

-lərim (-nərim): dünənnərim, böyünnərim, sabalarım, o günnərim, o illərim və s.

-lərisi, -lərisi (-nərisi): ogünnərisi, oillərisi, böyünnərisi, sabaları-sı<sabah, dünənnərisi<dünən və s.

-lix'cə/-lix'cən: təzəlix'cə/təzəlix'cən və s.

-təhən(-təən): ağılyantəhən/ ağılyantəən<ağlayan təhər/kimi, güləntəhən/ güləntəən <gülən təhər/kimi, yıxılantəhən/ yıxılantəən <yıxılan təhər/kimi və s.

Diqqət etdikdə məlum olur ki, bu şəkilçi iki mənə növü əmələ gətirir. “Qız ağılyantəən oldu, elə yazığı gəldi ki...” nümunəsində *ağılyantəən* “ağlayan təhər/kimi oldu (ağlamsındı)” mənasında tərzi-hərəkət bildirir və vurğu dördüncü hecaya düşür. “Qız ağılyantəən qaçıp baxdım görüm yuxudan durub, ya yox...” nümunəsində isə *ağılyantəən* “ağlayan kimi dərhal” anlamında zaman bildirir və vurğu üçüncü hecanın üzərinə düşür.

-yanatəhən (-yanatəən), -yanatəhən (yanatəən): gələnətəhən/gələnətəən<gələnə qədər, indiyənətəhən/indiyənətəən<indiyə qədər, oxuyanatəhən/oxuyanatəən<oxuyana qədər və s.

Mürəkkəb zərflər Culfa şivələrində müxtəlif formalarda təzahür edir:

1) Sözlərin təkrarından əmələ gələn mürəkkəb zərflər: tez-tez, acca-acca, gij-gij, veyillənə-veyillənə, gijdənə-gijdənə, gay-gay, gaylana-gaylana, yeyin-yeyin, gəvəzə-gəvəzə, qəşəx'- qəşəx', damcı-damcı<az-az mənasında, qıtda-qıtda<az-az, qaqqıldıya-qaqqıldıya<ucadan, qəhqəhə ilə gülmək, xı-mır-xımır və s.

Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, *xımur-xımur* zərfi Culfa şivələri üçün xarakterik olub, əsasən Xanəgah kəndinin danışıqında rast gəlinir və “altdan-altdan, gizlin-gizlin” mənasındadır.

2) İki müxtəlif mənalı sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb zərflər: atüstü<tələsik/ayaqüstü, nəxərtəm, nəkqədəm, nəkqədər, havax<nə vaxt, böyün/böün, oyuz, bıyız, yampörtü/yamperti, birhavır<bir az, okqədər, nəkqədər, srağayın/ısrəğayn, israğayn<srağagün, bürüyün/birigün/bürüsüün<o biri gün, hayız<hansı tərəf, oanda<o yanda/o tərəfdə və s.

3) Sözlərin yanaşması ilə əmələ gələn mürəkkəb zərflər: vır-hay<elə hey, elə dayanmadan, vır-tut<cəmi-cümlətəni, ac-acına, oyuz-bıyız, bekar-behdin, hələm-mələm, əlləm-qəlləm<hiyləgərcəsinə/düz olmayan, xəpə-xəp/xəfə-xəf<gözlənilmədən/qəfildən, gejt-tez, xurt-xəşil<xurd-xəşil/əzik, əzilmiş və s.

4) *ba, bə, ha* şəkilçiləri ilə əmələ gələn mürəkkəb zərflər: üzbəsurat<üzbəüz, düpbələmdüz/dümbələmdüz, dopbadolu, qarıbaqarı, günbəgün, dəyqəbədəyqə, sahatbasahat, evbəev/əvbəəv, təx'bətəx', dalbadal, gorbəgor, çağbacağ, sözbəsöz, vırhavır, dəmhədəm/dəmadəm/dəmədəm və s.

Culfa şivələrindəki zərfləri quruluşuna görə araşdırarkən, məlum olur ki, eyni forma məna müxtəlifliyinə də gətirib çıxara bilər. Bu isə öz növbəsində araşdırdığımız şivələrdə zərflərin aşağıdakı məna növlərinə görə tədqiqini aktuallaşdırır:

Zaman bildirən zərflər: həməşə/həmməşə/həmmişə, qərəm, indicə, gejt, havax, bayax/bəax, qabaxcan, sora/soora, dünənəcən, böyünəcən, havağacan, səhərəcən, axşamacan, tezdənəcən, əvvəlcən/əvvəlcəm, illərcən, aylarcan, günnərcən, indicənə, kutarıncan/qutarıncan, görüncən, gedincən, çoxdan, hərdən, obaşdan, soradan, bayaxdan/bəaxdan, havaxdan, ovaxdan, çoxdannan, tezdənnən, obaşdannan, havaxdannan, ovaxdannan, soradannan, sabaları, dünənnəri, oilləri, ogünnəri, böyünnəri, ogünnərim, oillərim, böyünnərim, sabalarım, ogünnərisi, oillərisi, böyünnərisi, sabalarısı, srağayın, bürüyün/birigün/bürüsüün, indiyənətəhən/indiyənətəən, təzəlix'cə/təzəlix'cən, oxuyanətəhən/oxuyanətəən və s.

Yer bildirən zərflər: yanınca/yanıncan, qabağınca/qabağıncan, böyrüncə/böyrüncən, dalınca/dalıncan, hayız, hayızda, oyuz, bıyız, oyan/oan, bıyan/buan və s.

Dalınca/dalıncan və qabağınca/qabağıncan zərfləri yer zərfi mənasından əlavə “sonra/bir az sonra və əvvəl/bir az əvvəl” mənalığında zaman zərfi kimi də işlədilir: “Elə uşaqlar sənənin dalınca/dalıncan getdilər...” cümləsini başqa cür “Elə uşaqlar səndən bir az sonra getdilər”, “Qonaqlar sənənin qabağınca gəlip, bax...” cümləsini isə “Qonaqlar səndən bir az əvvəl gəlib, bax...” şəklində ifadə etmək olar.

Tərzi-hərəkət bildirən zərflər: eyzan, şıdırqı/şıdırğı, zol, yeyin, tez, zirəx', tez-tez, irax, xəlbət, gizdin, təx', qəfil, xəlbəçcə, yavaçca, gizdincə, osaaçca/o sahatca, təzəcə, qəşəx'cə, heyləcə/həyləcə, ustupluca, səssizcə, təx'cə, indicə, yaxşıcana, həyləcənə/heyləcənə, beləcənə, təmizcənə, təzəcənə, xəlbəçcənə, ehmallicana, gizdincənə, o sahaçcana, qəşəx'cənə, təx'cənə, səssizcənə, ustuplucana, indicənə, belənçi, həylənçi/heylənçi, həylənçinə/heylənçinə, belənçinə, astadan, qəfildən, gennən, ehmaldan, bərtdən, xəpdən, yalançıxdan, qəsdənnən, təzdənnən, ucadannan, yavaşdannan, bərt-dənnən, xəpdənnən, ağılyantəhən/ağılyantəən, güləntəhən<güləntəən, yıxılantəhən<yıxılantəən, gij-gij, veyillənə-veyillənə, gijdənə-gijdənə, gay-gay, gaylana-gaylana, yeyin-yeyin, gəvəzə-gəvəzə, qəşəx'- qəşəx', damcı-damcı, qıtda-qıtda, qaqqıldaya-qaqqıldaya, xımır-xımır, yampörtü/yamperti, atüstü, ac-acına, bekar-behdin, hələm-mələm, üzbaşurat/üzbaşüz, düpbələmdüz/dümbələmdüz, dopbadolu, evbəev, gej-tez, təx'betəx', dalbadal, cağbacağ, sözbəsöz, vırhavır, dəmhədəm, başdan-ayağa, vır-hay və s.

Miqdar bildirən zərflər: acca, accana, acca-accana, coxluca, çoxlucana, illərcən, aylarcan, günnərcən, tezcənə, kutarincan/qutarincan, gələntəhən/gələntəən, indiyənətəhən/indiyənətəən, oxuyanətəhən/oxuyanətəən, qədər, görüncən, gedincən, nəxərtəm, nəkqədəm, nəkqədər, birhavır, oqqədər, nəkqədər, vır-tut, tez-tez, günbəgün, dəyqəbədəyqə, sahatbasahat, çoxdannan və s.

Zərflərin mənaca növlərindən bəhs edərkən maraqlı bir nüans ortaya çıxır. Tez-tez zərfi həm tərzi-hərəkət zərfi, həm də miqdar zərfi funksiyasında çıxış edir. “*Elə tez-tez danışırısan ki, başa düşəmmirəm*” nümunəsində söhbət “nə cür, hansı tərzdə danışmaq”dan, “*Bı aralar yaman tez-tez raslaşırıx*” misalında isə “nə qədər, hansı aralıqda görüşmək”dən söhbət gedir.

Sual zərfləri: havax<nə vaxt?, havağacan<bu nə vaxta qədər?, hayız<hansı tərəf?, hayana<hansı tərəfə?, nətər/nətəri<nə təhər/necə?, nəcürə<nə cür? və s.

Dilçilik ədəbiyyatlarına nəzər saldıqda zərfin mənaca dörd növünün [2, s.139; 5, s.302; 6, s.236] göstərildiyini müşahidə edə bilirik. Güntəkin Binnətova miqdar zərflərini kəmiyyət zərfləri şəklində ifadə etsə də, təsnifat digər müəlliflərin mövqeyi ilə üst-üstə düşür [3, s.89]. Lakin bəzi sual sözləri də vardır ki, onlar hərəkəti təyin etdiyi üçün onlar zərf mövqeyində çıxış edirlər. Bu baxımdan Culfa şivələrində zərfin mənaca növləri sırasında sual zərflərini də vermək məqsədəuyğun olardı. Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, sual zərfləri kimi qeyd etdiyimiz bu zərflər eyni zamanda yer, zaman, tərz-hərəkət zərfləri mənalarında nəqli cümlələrdə də işlənməkdədir.

Ümumiyyətlə, jarqonizmlər ümumxalq dili sözləri ilə sinonim olub, onlara qarşı qoyulur. Jarqon vahidlər, adətən, emosionallığı ilə səciyyəli olub

və təsadüfi deyil ki, canlı danışq dilində daha çox işlədilir. Əslində bu cür elementlər əxlaqla yanaşı, səbəb-nəticə əlaqəsi və yumor da əks etdirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün elmi yanaşmalarla bərabər, hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də, xüsusilə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində də məxsusi vulqarizm tipli söz birləşməsi şəklində mövcud olan zərflər də mövcuddur. Düzdür, bunlar bəzən etikadan kənar hesab edildiği üçün elmi ədəbiyyatlarda öz əksini tapmır, lakin qeyd etdiyimiz söz və ifadələr dialekt və şivələrimizdə mövcud olmuş və yaşadığımız dövrdə də mövcudiyətini qoruyub saxlamaqdadır. Bunlara misal olaraq, “yüksək səslə danışmaq” anlamında *anqıra-anqıra* danışmaq, “asta-asta hərəkət etmək” mənasında *yayxana-yayxana* hərəkət etmək, *ölə-ölə* yerimək, “uzun müddət mənası ifadə etmək məqsədilə *beş saat* gözdəmək, *səkkiz saata* gəlib çıxmaq, “dəfələrlə” mənasında *yüz dəfə* demək, *min dəfə* tafsırmaq/tapsırmaq, “bir şey etməyə başlayarkən başqasının öz xeyirini güdməsi” mənasında *məçid açılmamış* kor haçasın dayadı, “erkən” mənasında *səhərin gözü açılmamış*, vasvası və ya işini vaxtında görməyən adamlar haqqında deyilən, *hələ göbəyinə gün düşməyib*, “başdansovma” mənasında *ala başına kül başına*, “bir işi istəməyərək, məcburiyyətdən etmək” anlamında *canı çıxax-çixax* gəlir, “sevinərək” mənasında *uçax-uçax* getdi, “nadir hallarda” anlamında *yüz ildə bir, yüz ildə bir dəhə*, “tez-tez” mənasında *iki günün biri, gündə-gündə* kimi ifadələri nümunə göstərə bilərik.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd olunan vulqar söz və ya ifadələr tarixən dilimizdə mövcud olaraq bu günə gəlib çatdığından həmin sözlərin kökü araşdırıldıqda heç də arqo və ya jarqon xarakterli ifadələr olmadığı qənaətindəyik. Çünki dil zaman keçdikcə inkişafa uğrayır və leksik vahidlərin məna keçidi təbii haldır.

Bütün bunlar göstərir ki, istər ədəbi dilimizdə, istər dialekt leksikamızda, istərsə də dilimizin üslubi qatının formalaşmasında zərflərin quruluş və mənaca növləri, onların araşdırılması mühüm məsələdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. VI nəşr. Bakı: “Şərq-qərb” nəşriyyatı, 2013, 839 s.
2. Balıyev H.B. Azərbaycan dili. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1982, 256 s.
3. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayon şivələri. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 176 s.
4. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı: “Altun kitab” MMC, 2015, 287 s.

5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri rayon şivələri. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2003, 580 s.
6. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2004, 422 s.

Leyla Safarova

Summary

Structure and meaning of adverbs in Julfa dialects

The article deals with the types of the main part of speech – adverb, which expresses a sign of action and acts as a noun-adverb, adjective-adverb, numeral-adverb in the Julfa dialects. The methods of formation of simple, regular, complex adverbs are also studied, the fact is revealed that the same morphological element is capable of creating different shades of meaning. In some cases, different morphological elements form the same shade of meaning. Along with this, the article demonstrates new approaches, considering the classification of adverbs by meaning, given in some of our dialects and dialects, as well as in the literary language. Explanations are also given with examples of cases when the same adverb manifested itself in different types of meanings. The article also touches upon adverbs-phrases that sound like vulgarisms.

Лейла Сафарова

Резюме

Виды наречий по строению и значению в джульфинских диалектах

В статье рассматриваются виды основной части речи – наречия, выражающей признак действия и выступающего в роли существительного-наречия, прилагательного-наречия, числительного-наречия в джульфинских диалектах. Также изучаются способы образования простых, правильных, сложных по структуре наречий, выявляется факт, что один и тот же морфологический элемент способен создавать и разные оттенки значения. В некоторых случаях разные морфологические элементы образуют один и тот же оттенок значения. Наряду с этим, статья демонстрирует новые подходы, рассматривая классификацию наречий по значению, приведенную в некоторых наших диалектах и говорах, а также в литературном языке. Приводятся также объяснения с примерами случаев, когда одно и то же наречие проявлялось в разных видах значений. В статье также затрагиваются наречия-фразы, которые звучат как вульгаризмы.

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Ə.Quliyev
Redaksiyaya daxil olma: 21.10.2021
Təkrar işlənməyə göndərilmə: 30.10.2021
Çapa qəbul olunma: 05.11.2021

UOT 81.111.

Yeganə Qaraşova

fil.f.d.

Bakı Dövlət Universiteti

yegana_qrshv1287@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK ANALİZİ

Açar sözlər: *modal feillər, ingilis dilində feillər, köməkçi feillər, məsdərlər, struktur-semantik kateqoriyalar.*

Key words: *modal verbs, verbs in English, auxiliary verbs, infinitives, structural-semantic categories.*

Ключевые слова: *модальные глаголы, глаголы в английском языке, вспомогательные глаголы, инфинитивы, структурно-семантические категории.*

Modal feillər imkan, niyyət, qabiliyyət və ya zəruriliyi göstərir. Onlar köməkçi feil olduqları üçün cümlənin əsas feili ilə birlikdə istifadə olunurlar. Modal feillər əsasən baş verməmiş ümumi vəziyyətlər və ya fərziyyələrlə əlaqəli olduğundan, onların əksəriyyəti indiki zamandadır. Bununla belə, onlardan bəziləri müxtəlif feil zamanlarında istifadə oluna bilər. Modal feil subyektin bir hərəkəti yerinə yetirmək və ya bir qabiliyyət nümayiş etdirmək kimi bir şeyə qadir olub olmadığını göstərə bilər. Modallıq danışan nöqteyi-nəzərindən reallığa münasibətini ifadə edir. Modal feillərin ümumi xarakteristikası onların mənacə modal, funksiyaya görə köməkçi, formaca qeyri-kafi olması, feil sistemində isə semantik və köməkçi feillər arasında aralıq mövqə tutmasıdır. Modallıq qrammatik və leksik vasitələrlə ifadə olunur. “İngilis dilinin qrammatikasının əvəzolunmaz mövzularından biri olan modallar, xüsusilə yeni başlayanlar üçün ingilis dilini öyrənmək kifayət qədər qarışıq ola bilər” [3].

Modal feillər məsləhət və ya istək kimi müəyyən fərziyyə şərtlərini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Köməkçi feillər qismində çıxış etdiklərinə görə, mütləq özbaşına istifadə oluna bilməzlər. Bu iki nümunə arasındakı fərqi nəzərdən keçirin:

I swim every Tuesday.

I can swim every Tuesday.

Birinci misal sadə faktiki ifadədir. İkinci misalda **can** modal feili istifadə olunur.

Məlumdur ki, modal feillər məsdərin mükəmməl forması ilə birlikdə işlənə bilər. Eyni zamanda, məsdərin semantik yükü fərqli məna daşıyır və konkret modal feildən eləcə də kontekstdən asılıdır. Modal feildən istifadə keçmişdə olan bir hərəkətə, qeyri-real hərəkətə, müəyyən bir hərəkətə inam dərəcəsinə aid edilə bilər və gözlənilənin əksinə bir hərəkətin baş verdiyini də göstərə bilər. Modal feillərdən sonra məsdəri əmələ gətirən “have” feili kiçildilmiş formada tələffüz olunur:

They must have ['mas'təv] gone away already.

İnkər və sual cümlələrində məsdərlə işlənən “can” modal feili keçmişdə baş vermiş bir hərəkət və ya hadisəyə inamsızlığı bildirir. “Müasir ingilis dilində “can” modal feilinin əsas mənaları sırasına şəxsi bacarığın ifadəsindən başqa, obyektiv mümkünlüyü də ifadə etmək mənası daxildir” [4, s.15].

Bütün ifadənin məzmunu keçmişə aiddirsə, həmçinin mürəkkəb cümlənin əsas hissəsinin feili keçmişdə bir hərəkəti göstərsə, “can” – “could” modal feilinin keçmiş zaman formasından istifadə olunur. Modal feil imkan, qabiliyyət, icazə, xahiş, imkan, təklif, sifariş, öhdəlik və ya tövsiyə kimi xüsusiyyətləri göstərmək üçün işlənən feil növüdür. Modal feillər həmişə semantik məzmunlu digər feilin əsas (məsdər) formasını müşayiət edir.

İngilis dilində modal feillər adətən *may, must, should, had better, need*, bəzən isə *dare* ilə istifadə olunur. İngilis və digər german dillərində modal feillər çox vaxt müəyyən qrammatik xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. Modal köməkçi feil idarə etdiyi əsas feilin funksiyası haqqında məlumat verir. “Müasir ingilis dilində əsas səkkiz modal feil mövcuddur: *can, may, must, shall, will, ought, need, dare*. Maraqlıdır ki, ötən əsrin əllinci illərində nəşr olunmuş dərsliklərdə modal feillər kimi yalnız *can (could), may (might), must, ought, need* kimi feillər təqdim edilir, *shall, will* kimi feillər isə köməkçi feillər – *auxiliary verbs* kimi tədqiq olunur” [5, 145]. Modalların epistemik istifadələri deontik istifadələrdən inkişaf etməyə meyillidir.

Modal feillər “do” köməkçi feilindən istifadə edilərkən, sual və inkarlarda olduğu kimi söz ardıcılığında da görünür. Modal feilin məsdəri birlikdə mürəkkəb modal predikat əmələ gətirir, məsələn: I can swim. Bu, müxtəlif münasibətlərə aid ola bilər.

Müasir dilçilikdə nitq hissələrinin struktur-semantik kateqoriyalarının öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatlar olduqca aktualdır. Modal feillər konkret prosesləri (hərəkəti) ifadə etmir, ancaq danışanın hərəkətə münasibətini, hərəkətin qiymətləndirilməsini, yəni mümkünlüyünü, zərurətini, ehtimalını, məcburiyyətini, icazəsini və s. özündə ehtiva edir. Modal feillər hərəkəti və ya vəziyyəti ifadə etməyən, lakin danışanın hərəkətə münasibətini əks etdirən xüsusi feillərin kiçik qrupudur.

İngilis dilindəki modal feillər xüsusi qrup təşkil edir və istifadə baxımından bütün digər feillərdən fərqliliklərə malikdir. Bu cür feillərin köməyi ilə bacarıqlarımızdan, xahişlərimizdən danışıyıq, icazə istəyirik, bir şeyi qadağan edirik, nəsihət veririk və öhdəliklərdən danışıyıq. Ona görə də bu mövzu ilə məşğul olmaq çox vacibdir. İngilis dilində modal feillər xüsusi mənası olmayan feillərdir, yalnız başqa feillə birlikdə işlənə bilirlər. İngilis modal feilləri modallığı, yəni danışanın hər hansı bir hərəkətə münasibətini – ifadə edir. “İngilis və Azərbaycan dillərində cümlənin sintaktik quruluşunda modal sözlər və söz birləşmələrinin müxtəlif vəziyyətlərində prosodik vasitələrin rolu eyni deyildir. Frazanın əvvəlində modal sözlər və söz birləşmələri istifadə edilərkən danışanın subyektiv münasibəti leksik vasitələrin köməyi ilə vurğulanır. Prosodik vasitələrin rolu frazanın sonunda modal sözlər və söz birləşmələri istifadə edərkən artır” [2, s.104]. Biz modal feillərin nə olduğunu və onların funksiyalarını müzakirə edəcəyik. “Modal feillər deyilmişir – onlar üçün sonluqları əvəz etmək lazım deyil. Onlardan sonra bizə to hissəciyi lazım deyil, amma mütləq başqa feilə ehtiyacımız var.

Can – bacarmaq, imkan, qabiliyyət, bacarıq, icazə deməkdir.

İnkâr forması *can't* (*can not, cannot*).

I can drive a car. – Mən maşın sürə bilirəm.

My father can't play piano. – Atam pianoda ifa edə bilmir” [6].

Modal feilin əsas mənası, mümkünlüyü ilə yanaşı, fərziyyə konnotasiyası da ola bilər ki, ona görə də xəbər müəllifinin fikri izlənilir. Modal feillər məlumatın şübhəli olduğunu göstərə bilər, təbii ki, müəllif emosional qiymət verir və bununla da oxucuya emosional təsir göstərir. Bizə elə gəlir ki, bu modal feillər müəllifin fikrini daha asan qəbul etməyə kömək edir. Modal feillər təsvir olunan problemlə bağlı mülahizə və mühakimə yürütmək şəklində müəllif tərəfindən əldə edilən məlumatı ortaya qoyur. Modal feillərdən istifadə mətnin ifadə tonunu artırır, müəllifin niyyətini daha ifadəli edir. Müasir məqalə müəllifin nöqtəyi-nəzərinin düzgünlüyünün açıq və ya gizli sübutudur. Burada oxucuya məntiqi və emosional təsir var. Bu, müəllifin açıq-aşkar mövqeyi ilə qəzet məqaləsinin spesifik modallığını yaradır. “Modal feillər həmişə semantik məzmunlu digər feilin əsas (məsdər) formasını müşayiət edir” [10, s.33].

Dilçilikdə elmi paradigmanın antroposentrizmə doğru dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dili immanent sistem hesab edən ənənəvi yanaşmadan (o cümlədən, strukturalizmin ifrat mövqeyi) fərqli olaraq, insanın təzahürü ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirmək zərurəti yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dildə münasibətlər müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir: sintaktik, semantik, leksik, kateqoriya.

İngilis dilində qeyri-müəyyən formada feilin işarəsi to hissəciyidir. Çox vaxt cümlənin ətrafında qurulan əsas baza olan feildir, ona görə də demək olar ki, bütün dillərdə feillər mürəkkəb qrammatik qaydalara əməl edir. İngilis dilinin adi təsvirində to hissəciyi olan və ya olmayan əsas forma məsəldir. Bir çox dillərdə, feillər zamanı, aspekti, əhval-ruhiyyəni və səsi kodlaşdırmaq üçün flektiv olunur (formaca dəyişdirilir). Mövzularından, istinad etdikləri vaxtdan və ifadə etmək istədiyimiz digər fikirlərdən asılı olaraq bir çox fərqli formalar alırlar. Mənasına görə ingilis feilləri semantik və funksional olaraq iki hissəyə bölünür. Semantik (müstəqil) feillərin öz leksik mənası var, müəyyən bir hərəkəti və ya vəziyyəti bildirir. Xidmət feillərinin müstəqil mənası yoxdur. Onlar yalnız feilin və ya mürəkkəb predikatın mürəkkəb formalarını qurmaq üçün istifadə olunur.

“Müasir ingilis dilində *yarımmodal* (semi-modal) feillər vardır ki, bunlar müxtəlif mənada invariant yaratma qabiliyyətinə malikdir” [1, s.200]. *Yarımmodal* (semi-modal) feillərin aşağıdakı formaları var:

1. *Shall* yarımmodal feili;
2. *Should* yarımmodal feili;
3. *Will* yarımmodal feili;
4. *Would* yarımmodal feili;
5. *Dare* yarımmodal feili;
6. *Need* yarımmodal feili.

Modal feil idarə etdiyi əsas feilin funksiyası haqqında məlumat verir. Feillər ingilis dilində nitqin əsas hissələrindən birini təşkil edir. Dildəki digər söz növləri kimi, ingilis dilindəki feillər də ağır flektiv deyil. Əksər zaman, aspekt, əhval-ruhiyyə və səs birləşmələri köməkçi feillərlə konstruksiyalardan istifadə etməklə perifrastik şəkildə ifadə edilir.

Ümumiyyətlə, ingilis feilin yeganə flektiv formaları -s hərfi ilə bitən üçüncü şəxsin tək indiki zaman forması, keçmiş zaman (həmçinin *preterite* adlanır) formasıdır. Təxminən 200 qaydasız (irregular) feil olmasına baxmayaraq, əksər feillər sadə nizamlı şəkildə təsirlənir; demək olar ki, bütün hallarda nizamsızlıq keçmiş zaman və keçmiş zaman formalarına aiddir.

Cümlələrdə feillər şifahi predikat rolunu oynayır və ya mürəkkəb nominal predikatın bir hissəsidir. Məhz feilin sayəsində biz hərəkətin başlanğıcını, davamını, sonunu və ya obyektin vəziyyətini tanıyıraq. “Modalların epistemik istifadələri deontik istifadələrdən inkişaf etməyə meyillidir” [7]. Məsələn, ingilis dilində başa düşülən əminlik hissi güclü öhdəlik hissindən sonra inkişaf etməlidir. Qeyd edək ki, ingilis dilində modal feillərin *to have* və *to be* istisna olmaqla, feilin şəxssiz formaları yoxdur.

Modallıq müxtəlif şərtləri əhatə edən və bir çox konstruksiyalarla izah edilə bilən geniş kateqoriyadır. Tipoloji nöqtəyi-nəzərdən konseptual məlumatları müxtəlif rakurslardan üzə çıxaracaq bir çox yanaşma tapmaq olar. *Can* feili ingilis dilində ən çox təmsil olunan modal feillərdən biridir. O, qədim ingiliscə cunnan 'know' (orta ingiliscə 'know how') sözündəndir. Bu feil birmənalı deyil və modal mənaların əhəmiyyətli bir sahəsini əhatə edir. Etimoloji cəhətdən *can* feili Hind-Avropa kökündən yaranmışdır.

“İngilis dilində *as must, have to, have got to, can't* və *couldn't* modal feilləri deduksiya və mübahisəni ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu modal feillər danışanın bir şey haqqında nə qədər əmin olduğunu bildirir” [8] [9].

You're shivering-you must be cold. (Sən titrəyirsən – üşümüşsən.)

Someone must have taken the key: it is not here. (Yəqin ki, kimsə açarı götürüb: o, burada deyil.)

I didn't order ten books. This has to be a mistake. (On kitab sifariş etməmişəm. Bu səhv olmalıdır.)

These aren't mine-they've got to be yours. (Bunlar mənim deyil – onlar sənin olmalıdır.)

It can't be a burglar. All the doors and windows are locked. (Oğru ola bilməz. Bütün qapı və pəncərələr bağlıdır.)

Can feilinin tərfi təsviri onun leksiko-semantik variantlarının semantik palitrasını göstərən həcmli dil məlumatlarına çıxış açır, onun istifadəsinin bir sıra praqmatik kontekstlərini ortaya qoyur və bəzi hallarda bu feilin sinonimliyini göstərir. Lüğətdə müxtəlif dərəcədə və dolğunluqla bu feilin semantik məzmununu açan leksik-semantik variantların tərifləri verilmişdir.

Can feili leksik-semantik variantlarının diapazonunu özündə əks etdirir. **Can** feilinin semantik məzmununun təhlili nəticəsində məlum olmuşdur ki, *can* feili çoxmənalı feildir. Ən ümumi dəyərlər qabiliyyət dəyəri, hərəkəti həyata keçirmək üçün daxili qabiliyyət, icazə dəyəri və qabiliyyət nəticə dəyəridir. “*Can*” ehtimal mənasında nadir hallarda işlənə bilər və istifadə olunduqda müəyyən olma ehtimalı kifayət qədər yüksəkdir. Bununla belə, ehtimal mənasında daha çox “*could*” istifadə olunur.

Beləliklə, **can** feili subyektin müəyyən resurslara – bacarıqlara, biliklərə, maddi sərvətlərə və ya ona nəyisə etməyə imkan verən texniki avadanlıqlara malik olmasını bildirir. Bir şeyi gördüyünü, eşitdiyini, hiss etdiyini, dadını, qoxusunu, başa düşdüyünü və ya xatırladığını söyləmək üçün qəbul feilləri ilə istifadə olunur. Bu feil nəyisə etmək qabiliyyətini (fəal hərəkəti) indeksləşdirir və ya vəziyyətin müəyyən vaxtda nəyisə etməyə imkan verib-vermədiyini göstərir (xarici kontekst amillərinin köməyi ilə hərəkətin məhdudlaşdırılması). Bu, hərəkətə icazə verildiyini və agentin onu yerinə yetir-

mək hüququna və ya səlahiyyətinə malik olduğunu göstərir. **Can** feili bir sıra nitq hərəkətlərində – xahişlərdə və ya cümlələrdə, daha dəqiq desək, bir şeyin baş verməyəcəyi və ya davam etməyəcəyi ilə bağlı mühakimə və ya proqnozu vurğulamaq üçün istifadə olunur. **Can** feili ilə quruluş danışanın gözlənilməz bir hadisəni və ya bu hadisənin və ya hadisənin mümkünliyünü proqnozlaşdırdığı, həmçinin bəzən bir şeyin doğru olduğunu söyləmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, siz onlardan narazı olduğunuzda və ya onu bəyənmədiyiniz zaman kiminsə bir şey etməli olacağını söyləmək üçün istifadə olunur.

Modal feillər “to do” xüsusi feilindən istifadə etmədən müstəqil surətdə sorğu və inkar formalarını düzəldir. Bu halda sualda modal feil cümlənin əvvəlində yerləşdirilir. Modal feilin inkar forması özündən sonra “not” hissəciyinin qoyulması ilə əmələ gəlir. Çox vaxt, xüsusən də şifahi nitqdə qısaltılmış formada birləşirlər. Aşağıdakı abbreviaturalar danışıq nitqində adətən mənfi formada istifadə olunur: *can't = can't, could not = couldn't, may not = mayn't, might not = mightn't, must not = mustn't, should not*. Yadda saxlamaq tövsiyə olunur ki, modal feillərdən sonra “*ought to*”, “*have (got) to*” və “*to be able to*” feillərindən başqa, “*to*” hissəciyi olmayan məsdərdən istifadə olunur. “*Can*” kimi “*must*” modal feili nitqdə çox işlənir.

Modal feillərin fərqləndirilməsinin funksional meyarı kommunikativ dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatlarla bağlıdır. İngilis dilində cümlələrdə modalların istifadəsi ingiliscə cümlə qurma qaydalarına riayət etməklə ortaya çıxır. Məlum olduğu kimi, ingilis dilində cümlələrin qurulması subyekt, predikat və obyekt formasında həyata keçirilir. Modal feillər ingilis dilində ən vacib qrammatik mövzulardan biridir. Ümumiyyətlə, modal feillər ingilis dilini öyrənərkən tez-tez qarşılaşdığımız mövzulardır. Buna görə də ingilis dilində modal feillər öyrənmək qrammatika və struktur baxımından çox vacibdir. İngilis modalları qrammatik cəhətdən köməkçi feillər kimi təsnif edilir. Modallar ümumi mənada feillərə aid olan, mümkünlüyü, zəruriliyi və adekvatlığı bildirən ifadələrdir. Modal feillərin çoxmənalı olduğunu görmək asandır, lakin onların əsas mənaları imkan və zərurət mənalarıdır. Şəxsdən və saydan asılı olmayaraq bütün modal feillər eyni formaya malikdir. Hərəkət keçmişdə baş vermiş olsa belə, modal feil dəyişmir. Ancaq bir neçə istisna var:

can – could

may – might

have to – had to.

Modalların cümlə strukturları kifayət qədər sadədir, lakin hər modal feil fərqli mənə daşıyır. Odur ki, bu mövzunu yaxşı bildiyimiz zaman tərcümə suallarında, cümlə tamamlama və abzas suallarında çətinlik çəkmədən

cümlədəki modal feillərin mənasını açma biləri. Modal feillərin öyrənilməsi prosesində tələbələr üçün müəyyən çətinliklər yaranır. Bu, təkcə müəyyən modal feilin semantik komponentini tapmaq qabiliyyətinə deyil, həm də real nitqdə baş verən bütün modal sistemin qeyri-müəyyənliyi ilə bağlıdır. Dil öyrənənlər tez-tez həm semantik, həm praktiki, həm də qrammatik aspekt-dən modal feillərlə qarşılaşdıqda problemlərlə üzləşirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Allahverdiyeva F. Müasir ingilis dilində sadə cümlələrin invariant modelləri və variativliyi. Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2021.
2. Cahangirov F. Azərbaycan və ingilis dillərində modallığın struktur-semantik təhlili. Bakı: Elm, 2005.
3. İngilis dilində modal feillər. <https://www.getwordly.com/blog/az/ingilis-dilinde%20modal-feil/>
4. Qaraşova Y. İngilis dilində modal feillər və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi. Avtoreferat. Bakı, 2016.
5. Mürsəlova M. İngilis dilində modal feillərin funksiyaları. Filologiya məsələləri, № 6, 2019

Rus dilində

6. Английские модальные глаголы. Modal verbs. https://speakasap.com/media/pdf/en/grammar/modal_verbs.pdf

İngilis dilində

7. Bybee, Joan; Perkins, Revere; ve Pagliuca, William. Dilbilgisinin Evrimi , Univ. Chicago Press, 1994, s. 192-199
8. Modals – deduction (present) Archived 2014-12-15 at the Wayback Machine learnenglish.britishcouncil.org
9. Oxford Practice Grammar (Advanced), George Yule, Oxford University Press ISBN 9780194327541 Page:40
10. Palmer, FR, Mood and Modality, Cambridge University Presents, 2001, s. 33

Garashova Yeganeh

Summary

Structural-semantic analysis of modal verbs in English

In general, modal verbs are topics that we often come across when learning English. The article reveals the importance of studying modal verbs in English in terms of grammar and structure. Studies show that points of view on this problem

have changed significantly in the course of development. English modal verbs are grammatically classified as auxiliary verbs. Modal forms are expressions related to verbs in a general sense, expressing possibility, necessity and adequacy.

The article provides information on the structural and semantic analysis of modal verbs in the English language. The author refers to very relevant research aimed at studying the structural and semantic categories of parts of speech.

Гарашова Егане

Резюме

**Структурно-семантический анализ модальных глаголов
английского языка**

В целом, модальные глаголы – это темы, с которыми мы часто сталкиваемся при изучении английского языка. В статье выявляется важность изучения модальных глаголов в английском языке с точки зрения грамматики и структуры. Исследования показали, что **точки зрения** на эту проблему существенно менялись в ходе развития. Английские модальные глаголы грамматически классифицируются как вспомогательные глаголы. Модальные формы – это выражения, относящиеся к глаголам в общем смысле, выражающие возможность, необходимость и адекватность.

В статье представлена информация о структурно-семантическом анализе модальных глаголов английского языка. Автор ссылается на весьма актуальные исследования, направленные на изучение структурно-семантических категорий частей речи.

Rəyici: fil.f.d., dos. G.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olma: 27.09.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 12.10.2021

Çapa qəbul olunma: 10.11.2021

UOT 81.

Gülzarə Qurbanova

Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı

Mirzoyeva_86@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VARIANTINDA HƏRBİ SLƏNQLƏR

Açar sözlər: *slənq, dilçilik, hərbi, semantik, məna.*

Key words: *slang, linguistics, military, semantic, meaning.*

Ключевые слова: *сленг, языкознание, военный, семантика, значение.*

Kommunikativ funksiya dilin əsas funksiyalarından biridir. Bu isə o deməkdir ki, dil sosial varlıqdır, dil cəmiyyətdən kənarında mövcud ola və inkişaf edə bilməz. Dilin sosial mahiyyəti onun sosial mühitin təsiri ilə diferensiallaşmasını, dildəki fərqləri müəyyən edir. Dilin və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemi dilin müxtəlif sosial təbəqələrdə və peşə qruplarında funksiyasını öyrənilmədən həll edilə bilməz.

Məlumdur ki, ingilis dilçiliyində XIX əsrin əvvəllərində yaranan “slənq” termini dilin lüğət tərkibinin ədəbi dil normalarına cavab verməyən dil vahidlərini bildirmək üçün istifadə olunurdu. Baxmayaraq ki, müxtəlif dilçilik məktəblərinin nümayəndələri bu termini araşdırsalar da, bu terminin etimologiyası hələ də mübahisəli olaraq qalır. Bir sıra dilçilər slənqi nitq forması kimi müəyyən edir və slənq kimi bir kateqoriyanın mövcudluğunu qəbul edir. Digər bir qrup dilçi isə slənqin mövcudluğunu inkar edir və slənqləri müxtəlif leksik və semantik kateqoriyalara aid edirlər. Slənqin başlıca xüsusiyyətləri nə qarşı yanaşmalarda fərqlənir. Dilçi İ.V.Arnold əsasən slənqin leksik xüsusiyyətlərini araşdırırdı [3]. Rus dilçisi M.M.Makovskiy slənqlərin nəinki leksik xüsusiyyətlərini, həmçinin onların qrammatk və fonetik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının vacibliyini qeyd edirdi. “Slənq” – ədəbi dildən kənar olan, ekspressiv və emosional konnotasiyalara malik leksik laydır [6]. E.Partric qeyd edirdi ki, hərbi slənqlərə ilk dəfə 1788-ci ildə F.Qrosun vulqar dilin klassik lüğəti “A classical Dictionary of the Vulgar Tongue” adlı lüğətində rast gəlinmişdir. Bu lüğətin 3-cü nəşrində təxminən 70 slənq işlənib. E.Partricin “Slang Today and Yesterday” əsəri işıq üzü görməzdən əvvəl hərbi slənqlər danışıq dilinin izahlı lüğətində işlənirdilər. E.Partric öz monoqrafiyasında bəzi slənqlərin mənalarını özü şərh etmiş, dənizçi və hərbi slənqləri arasındakı bəzi fərqləri göstərmişdir. E.Partricin monoqrafiyası xarici dilçilikdə hərbi slənqlər araşdırılan yeganə tədqiqat işidir [10].

Azərbaycan dilçiliyində nəinki hərbi slənqlər, heç slənq anlayışı araşdırılmamışdır. Xarici dilçilərdən hərbi slənqləri araşdıran alim Q.A.Sudzilovski olmuşdur. Q.A.Sudzilovski ingilis dilində hərbi slənqlərin mövcudluğunu qeyd edir və slənq terminini aşağıdakı kimi müəyyən edir: “Slənqlər ABŞ və İngiltərə silahlı qüvvələrində hərbi anlayışları ifadə edən söz və ifadələrdi”. Dilçi alim tərəfindən slənqlər toplanmış və tərcümə olunmuş, lakin onların areal fərqləri göstərilməmiş, leksik-semantik xüsusiyyətləri müəyyən olunmamışdır [7].

A.D.Şveyser “ABŞ-də müasir ingilis dilinin oçerki” adlı əsərində hərbi slənqləri “xüsusi slənqlər” qrupuna aid edir. Dilçi alim hesab edir ki, hərbi slənqlərin əksəriyyəti hərbi terminlərin emosional-çalarlı ekvivalentləridir. Eyni zamanda, onun fikrincə, jarqon və slənqizmlər hərbi həyatın bütün aspektlərini əks etdirdiyi üçün rəsmi qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş terminologiyadan daha geniş konseptual sferanı əhatə edir [9].

Beləliklə, bu tədqiqat işində slənq dedikdə hərbi məişətini və realilərini ifadə edən, emosional çalara malik olan, əsasən hərbi sahədə istifadə olunan, lakin məxfilik məqsədilə deyil, ekspressiv funksiya üçün istifadə olunan və bütün dil daşıyıcıları tərəfindən başa düşülən leksik vahidlər başa düşülür. Slənqlər, həmçinin dil daşıyıcıları toplusunun həyat tərzini əks etdirir. Dilçi E.M.Bereqovskiy slənqin aşağıdakı leksik-semantik qruplarını müəyyənləşdirir: [5]

- 1) İnsanlar arasındakı münasibət
- 2) Fiziki fəaliyyət
- 3) Maraqlar
- 4) İnsan və onu əhatə edən aləm
- 5) İntelektual fəaliyyət

Bu leksik-semantik qruplar həmçinin hərbi slənqlərə də şamil olunur. Göstərilən hərbi slənqlərin leksik-semantik qruplarını altqruplara bölmək mümkündür. Beləliklə, I qrup aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

– İnsanlar arasındakı gündəlik münasibətlər (məsələn, *apple polisher* – “yaltaq”, *Chief of Staff* “zabitin həyat yoldaşı”, *chow hound* “çavuş”, *Army brat* “hərbi qulluqçunun övladı”, *bat the breeze* “söhbət etmək”, *to blind* “söymək”, *pard* “yoldaş” və s.)

– Rütbə və vəzifəsindən asılı olaraq müxtəlif kateqoriyalı hərbi qulluqçular arasındakı münasibətlər (məsələn, *area bird* “nizamlı”, *boot* “yeniyəmə”, *zebra* “çavuş”, *top kick* “birinci çavuş”, *chicken* “polkovnik”, *Jack Tar* “dənizçi”, *approach march* “rəisə yaxınlaşmaq” və s.)

– Müxtəlif dövlətlərin hərbi qulluqçuları arasında münasibətlər (məsələn, *Itie* “italyalı əsgər”, *Anzac*, *digger* “avstraliyalı əsgər”, *Jap* “yaponiyalı əsgər” və s.)

İkinci qrupa aşağıdakı yarımqrupları aid etmək olar:

– Gündəlik xidmət zamanı fəaliyyət (məsələn, *to dhobie* “yumaq”, *to police the barracks* “kazarmada təmizlik işləri görmək”, *to barbarize* “tə-mizləmək” və s.)

– Döyüş əməliyyatları zamanı fəaliyyət (məsələn, *to dirt* “xəndəkdə uzanmaq”, *dingaling* “hərbi əsirin sorğu-sual olunması”, *to go over the top* “hücuna keçmək”, *to get one* “yaralanmaq” və s.)

– Təlimlər zamanı fəaliyyət (məsələn, *battle inoculation* “döyüş şəraitinə yaxın şəraitdə təlim” *antics* “taktiki təlimlər” və s.)

Üçüncü leksik-semantik qrup olan “Maraqlar” qrupunu “Asudə vaxt” da adlandırmaq olar. Bu qrupa aid olan slənglər bunlardır: *dicky leave* “icazəsiz işdən qalmaq” *dicky run* “qısamüddətli ixtisarlar” *anchor chain liberty* “icazəsiz məzuniyyət”, *barrage* “içki məclisi” və s.

Sonuncu qrupa aşağıdakı yarımqruplar aiddir:

– yemək (məsələn, *ink* “kofe”, *Java* “kofe”, *army biscuit* “quru çörək”, *big juice* “spirt”, *bare navy* “ət konservi”, *chop* “yemək” və s.)

– yemək (məsələn, *ammos* “piyada çəkmələri”, *basin hat* “baş geyimi”, *dinks* “uniforma”, *Long Johns* “şalvar” və s.)

– silah-sursat və hərbi texnika (məsələn, *chopper* “vertolyot”, *egg* “mina”, *equalizer* “silah”, *rat tap* “sualtı qayıq”, *grease box* “tank” və s.)

– sağlamlıq vəziyyəti (məsələn, *basket case* “ağır yaralı”, *to be on a puny list* “xəstəxana qeydiyyatında olmaq”, *chopped* “öldürülmüş” və s.)

– əhval-ruhiyyə, psixoloji vəziyyət (məsələn, *esprit de dog face* “sürəvi əsgərin əhval-ruhiyyəsi”, *fantod* “həyəcanlı zabit”, *cheerful but subdued* “yüksək əhval-ruhiyyəli, lakin məyus” və s.)

– bədən hissələri (məsələn, *bean* “baş”, *landing gear* “ayaqlar” və s.)

Hərbi slənglərin yuxarıda qeyd olunan leksik-semantik qruplarını iş-lənmə sferasına görə bu cür də qruplaşdırmaq mümkündür: *Military*, *Aviation*, *Navy*.

Military slang adlanan qrupa piyada qoşunlarına (məsələn, *tommy gun* “avtomat”, *chatterbox* “pulemyot”, *suicide ditch* “ön xəndək”), zirehli qo-şuna (məsələn, *gasoline cowboy* “tankçı”, *creeper* “tank”, *rat race* “təqib”, *gear-happy driver* “cəsarətli sürücü” və s.), signal qoşunlarına (məsələn, *blower horn* “telefon”, *ham* “radio operatoru”, *to decode* “izah etmək” və s.) aid olan slənglər aiddir. Qərargahda bu slənglər işlədilir: *File 13* “zibil səbəti”, *piano* “yazı maşını”

Kangaroo landing “sərt eniş”, *hot can* “reaktiv təyyarə”, *to hit the silk* “paraşütlə hoppanmaq” və s. slənglər *Aviation slang* adlanan qrupa aid olunur.

Hərbi Dəniz Qüvvələrinin lüğət tərkibinə bu hərbi qüvvələri ilə əlaqəli olan bir sıra söz və ifadələr aiddir: *to get into the drink* “suya düşmək”, *hook* “lövbər”, *pig boat* “sualtı qayıq”, *tin can* “eskadron dağıdıcısı” və s.

Hərbi slənqlərin tərkibi tez-tez dəyişir, əsasən I və II Dünya Mühari-bələri dövründə hərbi slənqlərin tərkibi zənginləşmişdir. Hərbi slənqlərin tərkibi sözdüzəltmə və alınma sözlərin hesabına genişlənir. Sözdüzəltmə yo-lu ilə yaranan slənqlər iki qrupa ayrılır:

-Leksik-semantik yolla yaranan slənqlər;

-Affikslər, qısaltma, konversiya vasitəsilə yaranan slənqlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənaların köçürülməsi ilə yaranan hərbi slənqləri başa düşmək nisbətən çətin olur, çünki mənaları köçürülən leksik vahidlər arasındakı assosiasiyaları anlamaq çətinləşir.

Hərbi slənqlərin çox hissəsi iki sözün birləşməsi yolu ilə yaranır. Af-fiksasiya da yeni slənqlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Əksər düzəlt-mə slənqlər “er” şəkilçisi ilə yaranır: *flamer*, *sundowner*, *two striper* və s.

Bəzi hərbi slənqlər var ki, onlar qısaltma yolu ilə yaranan slənqlərdir: *helo*, *copter*, *serge*, *lieut*, *bumph* və s.

Sözlərin təkrar olunması yolu ilə yaranan slənqlər bunlardır: *haba-haba*, *buddy-buddy*, *copper-dropper*, *boom-boom* və s.

Konversiya hərbi slənqlərin yaranmasında ikinci dərəcəli vasitədir. Məsələn, Purple Heart (ABŞ-da yaralılara verilən medal) slənqi “*yarala-maq*” mənasında feil kimi , AWOL (Absent without leave) “*icazəsiz iştirak etməmək*” mənasında işlənir.

Hərbçilər xarici ölkələrdə olan zaman bir çox söz və ifadələri mənimsə-yirlər və bu yolla yaranan slənqlər hərbi slənqlərin tərkibində geniş yer tutur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Ə.Abdullayev. Bakı, 2006, 226 s.
2. Vəliyeva N. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı. B., 2017, 479 s.
3. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка: учеб. пособие / И.В.Арнольд. – Москва: ФЛИНТА: Наука, – 2010. – 376 с.
4. Гальперин, И.Р. Стилистика английского языка / И.Р.Гальперин. – Москва: URSS, – 2010. – 333 с.
5. Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование// Вопросы языкознания. 1996. №3. С.32-41
6. Маковский М.М. Языковая сущность сленга//Иностранные языки в школе.1962.№4. С. 102-113.

7. Судзиловский, Г.А. Сленг – что это такое? Английская просторечная военная лексика / Г.А.Судзиловский. - Москва: Воениздат, – 1973. – 182 с,
8. Хомяков, В.А. Три лекции о сленге: учебное пособие / В.А.Хомяков. – Вологда: Вологодского педагогического института, – 1970. – 64 с.
9. Швейцер, А.Д. Очерк современного английского языка в США. М.: Высшая школа, – 1963. – 215с
10. Partridge, E. Slang to-Day and yesterday / E.Partridge. – London: Routledge & Kegan, – 1950. – 476 p.

Gulnara Gurbanova

Summary

Military slang in American English

The article discusses the lexical and semantic features of military slang in American English. The concepts of slang and military slang in modern linguistics are also studied. Ways to increase the sources of American military slang are being identified. Findings show that according to the lexical-semantic features of military slang, it is divided into groups and subgroups. Also, the examples of military slangs belonging to each group are shown.

Гульнара Гурбанова

Резюме

Военный сленг в американской версии английского языка

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности военного сленга в американском варианте английского языка. Также исследуются понятия сленга и военного сленга в современной лингвистике. Выявляются пути увеличения источников американского военного сленга. По лексико-семантическим признакам военный сленг разделен на группы и подгруппы. Также приведены примеры военного сленга, принадлежащие к каждой группе.

Rəyüci: fil.f.d. Ş.Qocayeva

Redaksiyaya daxil olma: 15.10.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 14.10.2021

Çapa qəbul olunma: 19.11.2021

UOT 811.111

Firuzə İbrahimova
Xəzər Universiteti
i.firuzə90@gmail.com

DİL SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞMASINDA DİL VƏ YAZI İŞARƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *səriştə, yazı işarələri, rəqəmsal dövr, yazı texnikası, ingilis dilinin tarixi*

Key words: *competence, writing symbols, digital age, writing techniques, the history of English*

Ключевые слова: *компетентность, письменные знаки, цифровой век, технология письма, история английского языка*

Dil ünsiyyət vasitəsi kimi keçmiş zamanlardan etibarən şifahi formada mövcud olmuşdur. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə uzaq məsafələrlə əlaqə yaratmaq, informasiyanı qoruyub saxlamaq, habelə onu sonrakı nəsillərə ötürmək üçün yazıya tələbat yaranmışdır.

Dil istifadəçisinin dil bilikləri və ya dil səriştəsi dedikdə, onun sadəcə qrammatik, fonetik, leksik-semantik bilikləri deyil, eyni zamanda fərdin həmin dildə dil və yazı işarələri haqqında bilik və bacarıqları da nəzərdə tutulur. F.Veysəllinin fikrincə, yazıdan danışarkən iki məsələni bir-birindən ayırmaq lazımdır:

- 1) yazı vasitələri,
- 2) yazı inventarları və sistemləri [1, s. 24].

Tədqiqatlar göstərir ki, ilk yazı nümunələri 7000 il bundan əvvəl yaranmışdır. Yazı üçün fərqli materiallardan, məsələn, ağac, sümük, bambuk, palma yarpaqları, dəridən istifadə edilmişdir. Bundan başqa mum çəkilmiş lövhələr üzərinə fərqli yazılar tətbiq edən ilk dəfə etrusklar olmuşdur. Etrusklar İtaliyanın şimalında yaşamış və bugünkü dövrə qədər bir neçə abidəsi qalmış xalqdır. Xorvatiyanın paytaxtı olan Zaqreb şəhərində milli muzeydə saxlanılan XIX əsrdə etrusk dilində kətan parça üzərində yazılmış uzun bir mətn parçası tapılmışdır ki, o, Misir mumiyası ilə sarğı üzərinə yazılmışdır. Mətnə 1200 ayrı-ayrı söz vardır və o, etrusk dilində indiyə qədər məlum olan ən uzun mətndir. Mətnin mumdan olan sarğı üzərində necə yazılması və Avropaya nə vaxt gedib çatması hələ də məlum deyil [7, s.66].

Yazı üçün müxtəlif daşlardan da istifadə edilmişdir. Misirdə 3350 il e.ə. məxsus başdaşlarına yazılmış abidələr tapılmışdır. Babilistanda isə mixi yazılar eramızdan 2500-3000 il əvvəl geniş yayılmışdır. Çox maraqlıdır ki, Babilistanda geniş yayılmış bu mixi yazıların deşifrəsi ilə məşğul olan Henri Ravlinson (Sir Henry Creswicke Rawlinson, 1810-1895) bu mətnlərin Ural-Altay və ya skif dilləri qrupuna aid olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, yazının inkişafı şumerlərdə və misirlilərdə təxminən 3000 il e.ə. başlamışdır. Qədim dövrlərdə yüksək mədəniyyətə malik olan dövlətlərdə (Mesopotamiya, Hindistan, Misir, Çin) yazı sistemləri bir qayda olaraq piktoqrafik işarələrdən başlamışdır.

Papirus üzərində yazılar eramızdan əvvəl III əsrdə faraonlar dövründə geniş yayılmışdır. Müxtəlif mənbələrdə qeyd olunur ki, papirusu Avropaya romalılar gətirmişdir. VIII əsrdə ərəblərin tətbiq etdiyi kağız papirusun tətbiqini sıxışdırmağa başladı, lakin papirusun tətbiqi öz vətənindən uzaqda – Roma dəftərxanasında istifadəsi XI əsrə qədər davam etdi. Papirus müəyyən dövr ərzində çox geniş yayılsa da, mənfə xüsusiyyətləri də mövcud idi. Ən önəmlisi, papirus nəm yerlərdə tez sıradan çıxdığına görə ağac və ağac qabığı üzərində yazı geniş yayılmağa başladı və hətta bu yayılma XX əsrə qədər davam etdi. Sözsüz ki, yazını istənilən ağac üzərinə tətbiq etmək mümkün deyildi. Amerikada və Avropada bu səbəbdən ağcaqayın ağacından istifadə olunurdu. Həmçinin ticarət yolu ilə Skandinaviyadan Bizansa və Moskvadan Şimal və Şərq Dənizi sahillərindəki liman şəhərlərinə yayılmaqda idi. F.Veysəlli yazır ki, Qərbi Çin əyaləti olan Qansuda Dunhaq kilsəsində 1907-ci ildə tədqiqatçıların aşkar etdiyi naməlum əlyazmalar toplusu palma üzərində tətbiq olunmuş ən qədim yazı hesab olunur [1, s. 28]. Hindular və buddistlər palma üzərində yazıları ağac qabın içərisində uzun müddət saxlaya bilirdilər. Minlərlə belə yazı nümunələrinə Hindistan, Şri Lanka, Cənubi Asiyanın digər ölkələrində, habelə Tibetdə kilsə arxivlərində rast gəlmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi, eramızdan əvvəl ikinci əsrdə Çində kağız hazırlığına başlanılmışdır. VII əsrdə oradan Hindistana və bir əsr sonra isə Qərbi Asiyaya yayıldı. Belə ki, Misirdə artıq VIII əsrdə ərəblər kağız üzərində yazı yazırdılar. Bu sahədə olan dominantlıqlarını tam V əsr boyunca saxladılar və bu hadisə papirusun yazı üçün istifadəsini sıxışdırıb aradan çıxartdı. Bu iş o dövr üçün böyük maddi gəlir qaynağı hesab olunurdu. Hələ Orta əsrlərə qədər yazı üçün perqament istifadə edən Qərbi Avropa, nəhayət, VII əsrdə ərəblərin kağız istehsalı sirrini öyrənə bildilər. Kağız sənayesi istehsalı əsasən İtaliyada inkişaf etdi, bəlkə də, buna səbəb yenə etrusklar idi. Lakin, 1445-ci ildə Almaniyada kitab çapının hərəki metal letterlə Y.Qutenberq (1400-1468) tərə-

findən kəşf edilməsi ilə Avropa bütün dünyanı təəccübləndirdi. Bəşəriyyətin mövcudluğundan bəri biliyin qloballaşması prosesinə qədər kitab çapının ixtirası məhək daşına çevrildi. XVII əsrə qədər kitablar əsasən latın dilində çap olunurdu. XVII əsrdən etibarən artıq fərqli dillərdə kitablar çap olunmağa başlandı. Biliyin digital, yəni rəqəmsal dövrü başlayana qədər informasiyanın qorunub saxlanılması üçün yeganə vasitə kağız olaraq qalırdı.

1970-ci illərdə ilk yazı kompüterləri bazara çıxarılanda bütün dünya güman edirdi ki, kitab çapının və ya kağızın artıq sonu yaxınlaşmışdır. Lakin bu, heç də belə olmadı, kompüterlərin və fərqli proqramların inkişafı ilə kitablar heç vaxt olmadığı qədər rəngli və diqqət cəlb edən olmağa başladı. Təcrübə göstərir ki, çap işinin rolu heç vaxt indiki qədər aktuallıq kəsb etməmişdir. Bu sayda qəzet, jurnal, kitab və ya broşur çap olunmamışdır. Mütəxəssislər hesab edir ki, kompüter disklərindəki informasiyalar az müddətdə silinir və ya informasiyanın qoruyub saxlanılması üçün istifadə olunan hər hansı bir texnika (məsələn, disket) kompüter sahəsinin sürətli inkişafı sayəsində bazarın tələbinə uyğun olmadığı üçün sıradan çıxır. Başqa bir nöqtəyi-nəzərdən isə heç də hamı kitabları elektron vasitələrdən oxumur, ya əldə edə bilmir, ya vərdişlərinə uyğun gəlmir, ya da enerji qənaətinə görə iPad və ya iBook kimi texniki vasitələrdən istifadə etmir. Sağlamlıq perspektivindən yanaşan mütəxəssislər isə kitabların uzun müddət ərzində elektron lövhələrdən oxunulmasının sağlamlığa ciddi ziyan vurduğunu irəli sürürlər. Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq əslində yeni informasiyanın qorunub saxlanılması və ötürülməsi üçün istifadə olunan hər hansı yeni texnologiya əslində kitab çapını və ya istifadəsini sıradan çıxartmır. Əksinə, onu inkişaf etdirir, yeni alternativlər yaradır və kitab çapının transformasiya prosesinə zərurət yaradır.

Məlumdur ki, yazı texnologiyası həmişə cəmiyyətin elitası və peşəkar yazarların nəzarəti altında olub. Tarix boyunca yazı müəyyən xərc tələb etdiyindən cəmiyyətin aşağı təbəqəsi yazıdan kifayət qədər istifadə edə bilmirdi. Kitab çapının ixtirası bu işin geniş yayılmasına vəsilə oldu. F.Veysəlinin də qeyd etdiyi kimi, maarifçilik dövründə oxumaq və öyrənmək istəyi informasiya axınıni genişləndirdi [1, s.31]. Məktəblər isə yazını bir qrup insanın monopoliyasından çıxarmaqda əvəzsiz rol oynadı.

Lakin ötən əsrin 70-ci illərində kompüterlərin kəşfi yenidən elitar təbəqənin inhisarını bərpa etdi. Yalnız yuxarı təbəqə bu yeni texnologiya vasitəsindən istifadə edə bilirdi. İlk əvvəllər R.Dekartın (1596-1650), sonra isə Q.V.Leybnisin (1646-1716) gələcəkdə rəqəmsal sistemlə, yəni 0 və 1 rəqəmlərinin kombinasiyasından yaranan digital sistemlə işləyən elektron maşınların yaranacağı haqqında söylədikləri fikirləri həqiqətdən kənar sayanlar əslində indi şahid olmalı idilər ki, yazı texnologiyası (handy, İpad, ibook)

necə sürətlə inkişaf edir və yayılır. F.Veysəllinin fikrincə, hal-hazırda süni intellektin tədqiqi və kompüter dilçiliyi çiyin-çiyinə dilçilik elmində paradigmə dəyişikliyinə əsasını qoyurlar [1, s. 29].

Yaranan bütün yeni vasitələr ənənəvi prinsiplərlə hələ bir neçə vaxt yanaşı irəliləyəcəkdir. Yazının funksiyası genişləndikcə yeni tədqiqat üsulları meydana çıxır ki, bu da insanların daha obyektiv və elmi dərəkini asanlaşdırır. İndiki dövrdə şübhəsizdir ki, latın yazı sistemi rəqəmsal vasitə ilə birgə hərəkət edərək cəmiyyətdə qalib gəlir və yeni yazı texnologiyasını bu daha da genişləndirir. İndi yazı texnologiyasında və yeni texnoloji vasitələrdə hamı latınca yazmağa bir növ məhkumdur.

İngilis dilində dil və yazı işarələrinin tarixi inkişafına nəzər salsaq görərik ki, ingilis dilinin yazı sistemi də tarix boyunca bir neçə dövrdən keçmiş və bugünkü formasını almışdır. Məlumdur ki, bu gün ingilis dili dünyada ən məşhur və ən çox tələb olunan dildir. Son bir neçə ildə ingilis dilinin yazı sistemi və onun dil səriştəsində tutduğu yer bir çox linqvistlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Vivian Kuk [3, s. 1] qeyd edir ki, hal-hazırda ingilis dilinin yazı sistemi həyatımıza bir neçə yoldan nüfuz edir.

Ümumiyyətlə yazı sistemi nədir? Yazı sistemi dedikdə, iki konsept nəzərdə tutulur. İlk olaraq, bütün dünyada yazı sisteminin ümumi əsasları və sonra isə, müəyyən bir dilin yazı sistemi [4, s. 45]. İngilis tədqiqatçılarının fikrincə, yazı işarələri tarix boyunca üç mərhələdən keçmişdir. Onların fikrincə, yazının ilk forması loqoqrafik yazıdır və burada bir söz bir simvolla ifadə olunur. İkinci yazı forması kimi, hecavi yazını qeyd edirlər və burada bir simvol bir hecanı bildirir. Son olaraq, yazının üçüncü forması olaraq da fonetik və ya alfabetik yazı hesab olunur. Bu yazı növündə isə bir simvol bir səsi ifadə edir [5, s.21]. Bəzi dillər bir neçə yazı sisteminin kombinasiyasını istifadə edir. Buna Misirdə istifadə olunan üç yazı sistemini misal göstərmək olar. Müasir ingilis dilində isə artıq yenidən hecavi simvollar istifadə olunmağa başlanılıb. Məsələn, CUL8R söz birləşməsi (abreviatura) “sonra görüşərik” mənasında istifadə olunan “see you later” ifadəsini bildirir.

İngilis dilinin yazı sisteminin tarixi 4 mərhələdən keçmişdir. Bunlara ayrılıqda nəzər salaq.

Qədim ingilis dili (450-1150). İngilis dili öz başlanğıcını 449-cu ildə German tayfalarının İngiltərə ərazisinə yerləşdiyi dövrdən götürür. Romadan olan missionerlərin fəaliyyəti nəticəsində Latın dilinin, həmçinin 1066-cı ildə Normanların işğalı nəticəsində fransız dilinin ingilis dilinə böyük təsiri olmuşdur. Elly van Gelderenin [6, s. 48] fikrincə, qədim ingiliscədə yazı sisteminin forma və xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün cədvəl 1-də qeyd olunan əsərlər əvəzolunmaz rola malikdir.

Cədvəl 1.

Beowulf	Mixed dialect Northumbrian / West Saxon; manuscript from c. 1000 but based on earlier version
Lindisfarne Gospels	Northumbrian interlinear gloss; c.950.
Rushworth Glosses	Interlinear gloss; c. 970. Matthew is Mercian; Mark, Luke and John are Northumbrian.
The Junius Manuscripts	Written between the 7th and 10th centuries (some argue partly by the Caedmon poet); compiled towards the late 10th; contains Genesis, Exodus, Christ and Satan.
The Exeter Book	Early poetry; contains Riddles, Wulf and Eadwacer, The Wanderer, and the Seafarer.
Gregory's Pastoral Care	Early West Saxon, late 9 th century, ascribed to King Alfred
Boethius and Orosius	Early West-Saxon, ascribed to King Alfred.
Homilies	Aelfric. West Saxon, circa 1000
Anglo-Saxon Chronicle	Many versions, one composed in Peterborough that continues to 1154

Orta əsr ingiliscəsi (1150-1500). Yeni kəşflər nəticəsində Qədim ingilis dili getdikcə dəyişir və sadələşirdi. Məsələn, bir çox sözün sonluqları sadələşərək sadəcə *-e* şəkilçisi ilə əvəz olunurdu və bunu dildə “modernləşmə” adlandırırdılar. Albert Baugh və Thomas Kable qeyd edirlər ki, yalnız 1300-cü ildən etibarən ədəbiyyatda, məhkəmələrdə və kilsələrdə ingilis dilinin yazı sistemi istifadə olunmağa başladı [2, s.116]. 1258-ci ildə III Henri rəsmi yazışmalarda və nitqlərində həm ingilis dilini, həm də fransız dilini istifadə edirdi. Getdikcə ingilis dilinin nüfuzu artırdı və ilk dəfə Oksford Universitetində 1349-cu ildə istifadə olunmuşdur. 1362-cı ildə III Eduard Parlamenti ingilis dilində açır və bununla da ingilis dili əvvəl sahib olmadığı nüfuza sahib olmağa başlayır. Belə ki, yalnız 1300-cü illərdən sonra ingilis dilində fərqli mövzularda mətnlər yazılmağa başlandı. Cədvəl 2-də Qədim ingiliscədən Orta əsr ingiliscəyə keçid zamanı yazı sistemində baş verən bəzi dəyişikliklər qeyd olunmuşdur [2, s.117].

Cədvəl 2.

OE	ME	OE	ME
cw	qu	c	ch, c, və k
hw	wh/w/qu	u	ou
þ/ð	th	h	ʒ/gh
sc	sh		

Erkən müasir dövr ingiliscəsi (1500-1700). Bu dövr İntibah dövrü ilə təzahür olunur. Maarif və mədəniyyətin inkişafı daxilən Yunan və Latın mədəniyyətindən ilham alırdı. Bu dövr fikirlərin azadlığı ilə təcəssüm olunur. Dil baxımından isə, yeni sözlərin formalaşmasında və başqa dillərdən alınmasında özünü büruzə verən sərbəstliklə müəyyənləşir. Bu müddət ərzində, ingilis dili daha analitik olmağa başlamışdır.

Müasir dövr ingiliscəsi (1700 – bugünkü dövrə qədər). Ümumilikdə, bu dövrdə yazı sistemi daha stabildir. Rəsmi yazı işlərində hələ də fərqli versiyalar istifadə olunurdu (məsələn, honor və honour, jurnal və journal, magic və magick, behaviour və behavior, unities və unity).

1800-cü ildə Vebster nəşriyyatının kitablarında sözlərin yazılış qaydası da Britaniya ingiliscəsindən fərqli idi. 1850-ci ildən etibarən, Atlantik okeanının hər iki tərəfində yazı sistemi daha standart formaya malik olmağa başladı. Halbuki, yazıda standart forma əldə etmək üçün Çikaqo Tribun redaktorları, Corc Bernard Şou, Mark Tven və başqaları kimi maarifçilərin cəhdləri çox olmuşdur.

İngilis dili dünyada yerli istifadəçilər və bu dildən xarici dil kimi istifadə edən insanlar daxil olmaqla milyardlarla insan tərəfindən istifadə olunur. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dili fərqli ölkələrdə fərqli formada və fərqli məqsədlər üçün istifadə olunur.

Müasir texnologiyanın inkişafı nəticəsində yazı sistemi rəsmi formada istifadəsində stabilliyi qorusa da, qeyri-rəsmi formada və ya məişət üslubunda sürətlə dəyişir. Texnoloji vasitələrdə istifadə olunan qısaltmalar buna misal ola bilər: **'ASAP'** – *'as soon as possible'*, **'LOL'** – *'laughing out loud'*, **'BRB'** – *'be right back'* və ya **'TANSTAAFL'** – *'there ain't no such thing as a free lunch'*. Hətta durğu işarələrinin əvəzinə istifadə olunan emosiya simvolları yazı sistemində sürətlə öz yerini tutur. Nitqdəki intonasiyanı və emosiyanı əks etdirmək üçün nəzərdə tutulan bu kiçik simvollar artıq yazı sisteminin bir parçasına çevrilmişdir.

Texnologiya həyatımızda çox şeyləri dəyişdirmiş və dəyişdirməkdə davam edir. Təbii ki, yazı və nəşriyyat bu dəyişikliklərdən uzaq qala bilməz. Övvəllər müəllif hər hansı əsərini onun həcmindən asılı olaraq çox uzun müddətə yazardı. Yüz illər sonra mətbəə maşını icad olundu və bu, yazını xeyli asanlaşdırdı. Yazını daha da asanlaşdıran və çox böyük sürətlə yayılan mətn proqramları oldu. Artıq müəllif qısa zamanda istədiyi yazını yaza və asanlıqla düzəlişlər edə bilər. Hətta 20 ildən çoxdur ki, qrammatik və orfoqrafik səhvləri avtomatik yoxlamaq kimi yeniliklər də bu proqramların imkanları daxilindədir. Digital formada yadda saxlanmış bu yazılar minlərlə vərəqi qoruyub saxlamaqdan daha asan və əlverişlidir.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alsaq, onu qeyd edə bilərik ki, ingilis dilinin yazı sistemi minilliklər ərzində çox dəyişmişdir. Bu dəyişikliyin səbəbləri səbəbi fonoloji dəyişiklik, başqa dildən alınma sözlər, nəşriyyat və ya kompüter texnologiyasında baş verən yeniliklər ola bilər. Lakin, yazı sistemində nə qədər dəyişiklik baş versə də, onun məqsədi dəyişilməzdir və o məqsəd ünsiyyətdir. Səriştəli ünsiyyət üçün isə yazının rolu əvəzolunmazdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. / F.Y.Veysəlli. – Bakı, – 2014. – 304 s.
2. Baugh, A.C. A History of the English Language. / A.C.Baugh, T.Cable. – Prentice Hall, – 2002. – 447 p.
3. Cook, V. Portraits of the L2 user. / V.Cook. – Clevedon, UK: Multilingual Matters publication, – 2002. – 360 p.
4. Cook, V. An Introduction to researching Second Language Writing Systems. / V.Cook, B.Basetti. – Clevedon, UK: Multilingual Matters, – 2005. – 466 p.
5. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. / – New York: Basil Blackwell Ltd., – 1985. – 529 p.
6. Gelderen, E. van. A History of the English Language / E.van Gelderen. – John Benjamins Publishing Company, – 2006. – 352 p.
7. Haarmann, H. Lexicon deruntergegangenen Sprachen / C.H.Beck. – Munich, – 2002. – 228 p.
8. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1258&context=tnas>

Firuzə İbrahimova

Summary

The role of language and writing symbols in the formation of language competence

The article deals with the role of language and written signs in language competence. It is noted that when speaking about language competence in a specific language, the importance of pronunciation and reading literacy in this language should also be taken into account. Linguistic competence is not only grammatical, phonetic, semantic knowledge of the user of the language, but also includes knowledge of written signs in this language.

Today, English is the most widespread language in the world and is more widely spoken and written than any other language. Therefore, in recent years, many linguists study the writing system of the English language and its role in language competence. It is known from researches that the history of English writing has gone through several stages.

The article shows that the development of writing system was impacted by the development of technologies. However, no matter how many changes occur in the writing system, its purpose - communication - remains unchanged. The role of writing is indispensable for competent communication

Фируза Ибрагимова

Резюме

**Роль языка и письменных знаков в формировании
языковой компетенции**

В статье рассматривается роль языка и письменных знаков в языковой компетенции. Отмечается, что говоря о языковой компетенции на определенном языке, следует также принимать во внимание важность произношения и грамотности чтения на этом языке. Языковая компетенция это не только грамматические, фонетические, семантические знания пользователя языка, но также включает в себя знание письменных знаков на этом языке.

Сегодня английский язык является самым распространенным и широко используемым языком в мире. Поэтому в последние годы многие лингвисты изучают систему письма английского языка и ее место в языковой компетенции. Из исследований известно, что история письменности английского языка прошла несколько этапов.

Кроме того, в статье показано, что по мере развития технологий развивалась и система письма. Однако, сколько бы изменений ни происходило в системе письма, его цель – общение остается неизменной. Роль письма незаменима для грамотного общения.

Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olma: 30.09.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 22.10.2021

Çapa qəbul olunma: 05.11.2021

UOT 811.133.1.

Sevda Allahyarova

Azərbaycan Dillər Universiteti

xaricidiller@yandex.ru

TƏRCÜMƏ, TƏRCÜMƏ PROSESİ VƏ TƏRCÜMƏÇİ SƏRİŞTƏSİ

Açar sözlər: *tərcümə, tərcümə prosesi, tərcüməçi səriştəsi, şeir tərcüməsi.*

Key words: *translation, the translation process, translator's skills, poetical translation.*

Ключевые слова: *перевод, процесс перевода, компетенция переводчика, поэтический перевод.*

Xarici dili bilmək, bu həmin dildə danışmaq, yazmaq və tərcümə etmək, yəni, həmin dildə olan mətnləri başa düşməkdir. Amma bununla bərabər – hətta hərfi tərcümə belə unikal fəaliyyət növü olub böyük məna universumundan (*universum* fəlsəfi termin olub “kainat”, “bəşər” kimi tərcümə olunur) çıxış edərək, ilkin olaraq kompleks mənalardan müqayisəsini tələb edir. Bura daxildir: insanın və insan həyatının məna universumu, ayrı-ayrı qrup və xalqların mədəniyyət universumu və ayrı-ayrı subyektlərin – müəllifin məna universumu. Bu çoxsaylı universumlar saysız-hesabsız tərcümə variantlarının yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan məzmun dəqiqliyi də müxtəlif ola bilər – çünki bu zaman müxtəlif səviyyəli tərcümələr əmələ gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya başqa bir dildə sərbəst danışmaq və üstəlik hər hansı bir ədəbi-bədii əsəri tərcümə etmək üçün tərcümə sahəsində, sferasında da peşəkarlığa yiyələnmək lazımdır. Müxtəlif tərcümə variantları ilə qarşılaşıb, onları müqayisə edərək bu fenomeni araşdırmaq və onun inkişaf yollarını tapmaq olar.

Müasir praktika tərcümənin keyfiyyətinə yüksək tələblər qoyur: Sadə “maşın” tərcüməsi ilə bərabər, çoxlu müəllif tərcümələri mövcuddur ki, bu zaman tərcüməçi təkcə həmmüəllif rolunda yalnız məna, anlayış və konstruksiyaları tərcümə edən deyil, həmçinin yeni mədəniyyətdə (cəmiyyətdə) səsələnəcək mətnin tamamlayıcısı kimi də çıxış edir. Bu tamamlamalar və transformasiyalar həmişə çox risklidir. Bu özünü əsasən bədii, çoxpilləli, çoxmənalı, tərcümə edilən dilin, xalqın spesifik, mədəni – tarixi məzmununda olan mətn tərcümələrində, həmçinin əsərin “sirri” ni “sehri” ni təşkil edən sətiraltı, psixoloji kombinasiyalardan istifadə edən müəlliflərin əsərlərinin tərcümələrində göstərir [10, s.1].

Tədqiqatın əsas hissəsi – Tərcümə anlama prosesi olub, həm ana dilində, həm də tərcümə olunan dildə transordinar biliklər tələb edir. Tərcümənin çətinlikləri xüsusən özünü poetik tərcümədə göstərir. Bu baxımdan bəzi tərcümə növlərini nəzərdən keçirək:

1. Peşəkar olmayan tərcüməçilərin istifadə etdiyi primitiv, ilkin tərcümə strategiyası çox vaxt mexaniki olur. Yəni bu zaman tərcümə kifayət qədər keyfiyyətli ola bilər və tərcüməçi şeirin psixoloji atmosferinin və ritminin bəzi aspektlərini verə bilər. Amma bəzən elə tərcümələrə rast gəlinir ki, müəllif hətta öz ana dilinin zənginliyindən belə istifadə edə bilmir. Yəni söz ehtiyatı o qədər kasad olur ki, müəyyən mərhələdə ana dilinə tərcümədə uyğun sözlərin tapılmasında çətinliklər yaranır. (məs: söz ehtiyatının az olması, fikir və ideyanın qeyri – dəqiq və səhv çatdırılması, mətnin başa düşülməməsi, orfoqrafik, qrammatik və stilistik qaydalarını bilməmək və s.)

2. Digər tərcümə növü – ekviritmik tərcümə başqa bir tərcümə strategiyasını əks etdirir. Bu tərcümə növündən əsasən şeir tərcüməsində, mahnı və yaxud operaların librettolarının tərcüməsində istifadə olunur. Belə tərcümə zamanı şeir ölçülərinə uyğun olaraq tərcümə olunan şeirin heca, vurğu ölçüləri saxlanılır. Bu zaman tərcüməçi tərcümə edə bildiyini tərcümə edir, yəni oxucuya yaxud tamaşaçıya müəllifin demək istədikləri deyil, mətnin xarici psixoloji atmosferi çatdırılır. Ekviritmik tərcümə tam, yaxud qismən ola bilər [10, s.2].

Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş əsərlərə bu tərcümə növündən yanaşsaq maraqlı məqamlarla ortaya çıxır. Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş əsərlərin çox böyük bir qismi məşhur şair və yazıçılar tərəfindən tərcümə edilib. Burada maraqlı cəhət odur ki, onların əksəriyyəti xarici dillərin demək olar ki heç birini bilməyib. Burdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilinə tərcümə olunan əsərlər originaldan deyil, 2-ci dildən, çox vaxtda rus dilindən tərcümələrdir. Belə əsərlərdə mədəni – tarixi məzmun və mənaya kifayət qədər yer verilmir, tərcüməçi – müəllif daha çox öz təcrübəsindən çıxış edib, əsərin daxili məzmununu çatdırmağa çalışır.

3. 3-cü növ tərcümə təkcə uyğun tərcümə deyil. Bu tərcümə zamanı original mətnin atmosferi saxlanılır. Belə tərcümələrdə təkcə əsərin dərinliyi, zənginliyi deyil, həmçinin tərcüməçinin həm öz ana dilini, həm də xarici dili dərinləndirən bilməsi özünü göstərir. Belə tərcümələrdə “tərcümə” originaldan daha zəngin görünür. Bu zaman mətnin ana dilində zənginləşməsi və ana dilinin özünü digər mədəniyyətlərlə zənginləşdirməsi prosesi gedir. Məsələn: Vilayət Hacıyev: Erix Mariya Remark “Zəfər tağı” [8]. Tərcümədə materialın seçimi də güclü işin alınması üçün əsas faktorlardan biridir. Bu əsasən bədii tərcüməyə aiddir. Əsəri seçərkən əlbətdə ki, şəxsiyyət, dünya-

görüşü, xarakter və bir sıra başqa amillər özünü göstərir [13, s.1]. Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq tərcümə etdiyim bir neçə şeir haqqında yazmaq istəyirəm. Burada da bəzi məqamlara toxunmaq yerinə düşər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Tərcümə prosesi
2. Çətinliklər
3. Tərcüməçi səriştəsi
4. Lüğət [7, 9, 14, 16]

İlk olaraq onu qeyd edim ki, şeirlər orijinaldan tərcümədir. Tərcümə zamanı qarşıya çıxan əsas problem lüğət problemi olub:

1. Azərbaycan dilində olan ikidilli lüğətlər axtarılan sözün ən çoxu 20-30%, bəlkə də ondan da az variantını verə bilir;
2. Azərbaycan dilində olan lüğətlərdə verilən sözlər kontekstə, yəni məzmunu çox vaxt uyğun gəlmir;
3. Tərcümə zamanı rus və türk dilində olan lüğətlərdən istifadə zəruriyyəti yaranır ki, bu da əlavə çətinliklər yaradır;
4. Xarici dildə olan izahlı lüğətlərdə isə həmin sözün yalnız izahı verilir ki, bu da konkret sözü tapmaqda çətinliklər yaradır;

Bu sadalanan məqamların şeir tərcüməsi prosesində necə çətinliklər yarada biləcəyini təsəvvür etmək yəqin ki çətin deyil. Tərcümə prosesinin özünə gəldikdə ilkin olaraq, məqsəd şeirlərin məna dərinliyinə varmaq olub. Şeir mənə və məzmununu maksimal dərəcədə saxlamaq şərti ilə qafiyə, sətir, bənd xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Tərcümə prosesi əlbəttə ki, naməlum sözlərin axtarışı, düzgün variantın seçilməsi, ümumi məzmunu uyğunluq ardıcılığı ilə gedir. İstifadə olunan lüğətlər əsasən rus dilində olub.

Tərcümə olunan şeirlər fransız romantizminin əsas simalarından biri, yazıçı, şair və dramaturq, siyasi və ictimai xadim Viktor Hüqonundur.

Bu məqalədə bu şeirlərin original variantla tərcüməsini verirəm. Şeirlərin çoxu adsızdır. Bu Hüqonun şeirləri üçün xarakterik bir cəhətdir.

[2]
XXIII66

*L'aube naît et ta porte est close!
Ma belle, pourquoi sommeiller?
A l'heure où s'éveille la rose
Ne vas – tu pas te réveiller?*

*O ma charmente,
Ecoute ici
L'amant qui chante
Et pleure aussi!*

*Tout frappe à ta porte bénie;
L'aurore dit: Je suis le jour!
L'oiseau dit: Je suis l'harmonie!
Et mon coeur dit: Je suis l'amour!*

*O ma charmente,
Ecoute ici
L'amant qui chante
Et pleure aussi!*

*Je t'adore ange et t'aime femme.
Dieu qui par toi m'a complété
A fait mon amour pour ton âme
Et mon regard pour ta beauté!*

*O ma charmente,
Ecoute ici
L'amant qui chante
Et pleure aussi!*

Février 18.....

**BAŞQA BİR NƏĞMƏ
XXIII**

*Dan sökülür, ötür bülbül
Mələk niyə oyanmırsan?
Oyanır bağçada gül
Güllərdən də sən nazlısan*

*Dinlə gözəl, dinlə məni
Dinlə dərddli bu bəndəni
Gözü ağlar məşuqunun
Vəsf edəndə bil ki səni*

*Aç qapını gözəl pəri
Dinlə! – deyir sübh səhəri
Quşlar da döyür qapını
Sevgim oyadır hamını*

*Dinlə gözəl, dinlə məni
Dinlə dərqli bu bəndəni
Gözü ağlar məşuqunun
Vəsf edəndə bil ki səni*

*Yaradana qurban olum
Tən yaradıb sanki bizi
Qəlbin üçün məhəbbətim
Baxışımçün gözəlliyin
Heyranın olduğum mələk timsallı
Sevdiyim ey gözəl pəri*

*Dinlə gözəl, dinlə məni
Dinlə dərqli bu bəndəni
Gözü ağlar məşuqunun
Vəsf edəndə bil ki səni*

Fevral 18....

XXV [2]

*Puisque j'ai mis ma lèvre à ta coupe encor pleine;
Puisque j'ai dans tes mains posé mon front pâli;
Puisque j'ai respiré parfois la douce haleine
De ton âme, parfum dans l'ombre enseveli;*

*Puisqu'il me fut donné de t'entendre me dire
Les mots où se répand le coeur mystérieux;
Puisque j'ai vu pleurer, puisque j'ai vu sourire
Ta bouche sur ma bouche et tes yeux sur mes yeux;*

*Puisque j'ai vu briller sur ma tête ravie
Un rayon de ton astre, hélas! voilé toujours;
Puisque j'ai vu tomber dans l'onde de ma vie
Une feuille de rose arrachée à tes jours;*

*Je puis maintenant dire aux rapides années:
– Passez! passez toujours! je n'ai plus à vieillir!
Allez – vous – en avec vos fleurs toutes fanées;
J'ai dans l'âme une fleur que nul ne peut cueillir!*

*Votre aile en le heurtant ne fera rien répandre
Du vase où je m'abreuve et que j'ai bien rempli.
Mon âme a plus de feu que vous n'avez de cendre!
Mon cœur a plus d'amour que vous n'avez d'oubli!*

Février 18.....

XXV

*Piyalənə söykənmişdi dodağım
Ovcun içindəydi ağarmış alnım
İncə nəfəsindən duydu nəfəsim
Sənin könlünün gizli həvəsin*

*Gizli qəlbın sirrlərini
Sən anlatdın aşiqinə
Tanrım mənə bəxş eylədi
Bir ağlayıb, bir gülməyi
Dərdindən öldüyüm bir gözəl pəri
Vurğunu olduğum nazlı dilbərlə*

*Səma şöləsi tək işıq saçırdın
Amma hərdən məndən qorxub qaçırdın
İnanmırdım bəxtimin bu gününə
Bir gül kimi ətir saçdın ömrümə*

*Yel qanadlı illər ötün
Ötün keçin taleyimdən
Qocalmaqdan qorxmuram mən
Ötün, ölmüş gülləridə
Özünüzlə siz aparın
Qəlbimdə bir gülüm var ki
İllər! Bacarsaz? – Qoparın!*

*Sevgi piyaləsindən içdim doyunca
Hicranın açısın vüsaldan çıxdım.
Ayrılıq illəri, bilinki, daha
Sevgi istəyirdim sevgimə çatdım.
Siz kül olsaz, yetməz mənim
Ürəyimin ataşınə.
Siz unutsaz mənim qəlbim
Daim sadıq öz eşqinə.*

Fevral 18....

A Mlle Fanny De P. [I]

IX

*O vous que votre âge défend,
Riez ! tout vous caresse encore.
Jouez ! chantez ! soyez l'enfant !
Soyez la fleur ! Soyez l'aurore !*

*Quant au destin, n'y songez pas.
Le ciel est noir, la vie est sombre.
Hélas ! Que fait l'homme ici – bas ?
Un peu de bruit dans beaucoup d'ombre.*

*Le sort est dur, nous le voyons,
Enfant ! souvent l'oeil plein de charmes
Qui jette le plus de rayons
Répand aussi le plus de larmes.*

*Vous que rien ne vient éprouver,
Vous avez tout ! joie et délire,
L'innocence qui fait rêver,
L'ignorance qui fait sourire.*

*Vous avez, lys sauvé des vents,
Coeur occupé d'humbles chimères,
Ce calme bonheur des enfants,
Pur reflet du bonheur des mères.*

*Votre candeur vous embellit.
Je préfère à toute autre flamme
Votre prunelle que remplit
La clarté qui sort de votre âme.*

*Pour vous ni soucis ni douleurs.
La famille vous idolâtre.
L'été, vous courez dans les fleurs;
L'hiver, vous jouez près de l'âtre.*

*La poésie, esprit des cieux,
Près de vous, enfant, s'est posée ;
Votre mère l'a dans ses yeux,
Votre père dans sa pensée.*

*Profitez de ce temps si doux !
Vivez ! – La joie est vite absente ;
Et les plus sombres d'entre nous
Ont eu leur aube éblouissante.*

*Comme on prie avant de partir,
Laissez – moi vous bénir, jeune âme, -
Ange qui serez un martyr !
Enfant qui serez une femme !*

Février 1840

**Mlle Fanni DÖ P- yə
IX**

*Körpə qədər qayğısız
Sübh şafəqi tək parlaq
Ey ecazkar varlıq
Ey ilahi gözəl
Danış, rəqs et, sən oyna
Sən bir gülsən, bir çiçək*

*Tale haqda fikirləşmə
Sən qayğısız ömür yaşa
İnsan köçəri bir quşdur
Bir gün ömrün vurur başa*

*Həyat çətin, insan gücsüz,
Məğlub edir onu, sözsüz
Bir gün sevincdən gülən göz
Bir gün yaşla dola bilər*

*Sınamayıb tale səni,
Sevinc, arzu yol yoldaşın
Hələ paksan, güllər kimi
Dəyməyib daşlara başın*

*Arzular qoynunda hələ uçursan,
Qəlbin, bilirəm sevinc məskəni
Tale xoşbəxtlik bəxş edib sənə
Anan bəxş edərtək o xoşbəxtliyi.*

*Sənin gözəlliyin saflığındadır
Bu saflıq mənimçün hər şeydən üstün,
Baxanda gözlərin dərinliyinə
Görürəm qəlbinin saflığın bütün*

*Ağrı, acı səndən uzaq
Bəsləyirlər gül tək səni
Yayda güllər içində bir gülsən
Qışda isti ocaq sənin*

*Şəriyyat deyilən bir varlıq sənin
Uşaq saflığına heyrandır inan
Ananın gözləri, atanın fikri
Sanki ilham alır həmin varlıqdan*

*Bu şirin anları sən ucuz tutma
Yaşa! – Xoşbəxtlik tez ötüb keçir
Aramızdakı biçarə kəslər,
Bilki xoşbəxti olmuş keçmişin.*

Fevral 1840

XXVII69 [3]

*La pauvre fleur disait au papillon céleste :
- Ne fuis pas !
Vois comme nos destins sont différents. Je reste,
Tu t'en vas !*

*Pourtant nous nous aimons, nous vivons sans les hommes
Et loin d'eux,
Et nous nous ressemblons, et l'on dit que nous sommes
Fleurs tous deux !*

*Mais, hélas ! l'air t'emporte et la terre m'enchaîne.
Sort cruel !
Je voudrais embaumer ton vol de mon haleine
Dans le ciel*

*Mais non, tu vas trop loin ! – Parmi des fleurs sans nombre
Vous fuyez,
Et moi je reste seule à voir tourner mon ombre
A mes pieds !*

*Tu fuis, puis tu reviens, puis tu t'en vas encore
Luire ailleurs.
Aussi me trouves – tu toujours à chaque aurore
Toute en pleurs !*

*Oh ! pour que notre amour coule des jours fidèles,
O mon roi,
Prends comme moi racine, ou donne – moi des ailes
Comme à toi !*

XXVII

*Sevirdilər bir – birini kəpənəklə qızılgül,
Kəpənək hey uçurdu, tək qalırdı qızılgül,
Taleləri müxtəlif olan bu sevgililər
Biri torpağa bağlı, biri məkanı göylər*

*Sevirdilər bir – birini insanlardan xəlvəti
Deyərdin iki güldür sanki iki sevgili
Qızılgül hey gileyli deyirdi kəpənəyə
Səni yellər aparır, mən bağliyam kötüyə.
Necə acı taledir bu
Qovuşmaqçün sənə mən
Nəfəsimlə uçuşunu dondurmaq istəyirəm
Ancaq sən çox uzaqsan, saysız güllər içində
Mən qalmışam yenə yalqız
Kölgəmin “keşiyində”
Sən uçursan, qayıdırsan, yox olursan yenidən
Hər sübh məni tapsanda göz yaşları içində
Etibarlı məhəbbət istəyiriksə əgər
Ya gəl səndə köklü ol,
Ya mənə də qanad ver.*

XXIV [2]

*Quand tu me parles de gloire,
Je souris amèrement.
Cette voix que tu veux croire,
Moi, je sais bien qu'elle ment.*

*La gloire est vite abattue :
L'envie au sanglant flambeau
N'épargne cette statue
Qu'assise au seuil d'un tombeau.*

*La prospérité s'envole.
Le pouvoir tombe et s'enfuit.
Un peu d'amour qui console
Vaut mieux et fait moins de bruit.*

*Je ne veux pas d'autres choses
Que ton sourire et ta voix,
De l'air, de l'ombre et des roses
Et des rayons dans les bois !*

*Je ne veux, moi qui me voile
Dans la joie ou la douleur,
Que ton regard, mon étoile !
Que ton haleine, ô ma fleur !*

*Sous ta paupière vermeille
Qu'inonde un céleste jour,
Tout un univers sommeille ;
Je n'y cherche que l'amour !*

*Ma pensée, urne profonde,
Vase à la douce liqueur,
Qui pourrait emplir le monde,
Ne veut emplir que ton coeur !*

*Chante ! en moi l'extase coule.
Ris – moi ! c'est mon seul besoin.
Que m'importe cette foule
Qui fait sa rumeur au loin !*

*Dans l'ivresse où tu me plonges,
En vain, pour briser nos noeuds,
Je vois passer dans mes songes
Les poètes lumineux.*

*Je veux, quoi qu'ils me conseillent,
Préférer, jusqu'à la mort,
Aux fanfares qui m'éveillent
Ta chanson qui me rendort !*

*Je veux, dût mon nom suprême
Au front des cieux s'allumer,
Qu'une moitié de moi – même
Reste ici – bas pour t'aimer !*

*Laisse – moi t'aimer dans l'ombre,
Triste ou du moins sérieux.
La tristesse est un lieu sombre
Où l'amour rayonne mieux.*

*Ange aux yeux pleins d'étincelles,
Femme aux jours de pleurs noyés,
Prends mon âme sur tes ailes,
Laisse mon coeur à tes pieds !*

Octobre 18 37.

XXIV

*Sən şöhrətdən danışarkən,
Mən gülürəm kədərlə
Alışdığın şux səs artıq
Həmdəm olmuş qəhərlə*

*Şöhrət getdi, gözdən itdi
Arzularım puç olubdur
Artıq ruhsuz bir bədənəm,
Ruhsuz yaşamaq sonumdur.*

*Şan – şöhrətim əldən getdi
Hakimiyyət sona yetdi
Məhəbbət təsəllim olub
O həm gücdü, həm qüvvətdi*

*Başqa heç nə istəmirəm
Sevginlə gəl yaşat məni,
Təbəssümün həm səsinlə
Gəl aç mənim səhərimi.*

*İstəmirəm mən gizlədim
Nə sevinci, nə kədəri
Baxışların ulduzumdur
Nəfəsin tər, saf çiçəyim*

*Qızarmış gözlərin sənin
Qərq etmiş səmanı yaşa,
Bütün bəşər yatır, lakin
Mənim üçün
Eşqsiz, yuxu gəlmir başa*

*Fikrim dərin, fikrim sədsiz
Şirin şərbət dolu, sözsüz
Dünyanı bil duyan bu kəs
Yalnız sənin qəlb həmdəmin*

*Oxu gözəl qoy dinləyim,
Nəğmən təsəllimdir mənim,
Gülüşünə mən möhtacam
Eşidən də titrər qəlbim.*

*Məst olmuş aşiqəm
Yuxumda görürəm mən
Hədər yerə “ o şairlər”
İstəyirlər ayırsınlar bizi – bizdən.*

*Nə deyirlər qoy desinlər
İstəyirəm sona qədər
Yalnız sənin nəğmən olsun
Mənə həmdəm, dayaq, sipər*

*İstəyirəm öz adımdan and içərək
Göylər qarşısında əl açaraq
Deyim ki, ölsəm də mən,
Qəlbimi səni sevməkçün,
Qoyub gedirəm.*

*İcazə ver kölgədən mən sevim səni,
Qəmli bir aləmdən seyr edim səni,
Kədər, qaranlıq bir güşədir, orda
Məhəbbət şöləsi dağdır qəmi.*

*Gözləri nur saçan mələk,
Günləri ağlar keçən yar,
Qəlbimi al qanad üstə
Qoy tapdasın ürəyimi sənin ayaqlar*

Oktyabr 1837.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Google.com/seach ?= the+ lieder+ net+ archive
2. Google.com/ seach ? bonjourpoesie.fr
3. Google.com/seach ? Poésie Française © 1996 – 2022
4. Google.com/seach ? Collection Bibliothèque de la Pléiade – Gallimard
5. Google [https:// www. lieder. net](https://www.lieder.net)
6. Google [https://gallica. Bnf. \(Bibliothèque nationale de France \) Fr.](https://gallica.bnf.fr)
7. Google.com/seach ? Reservo Dictionnaire – Dictionnaire en ligne gratuit
8. Наси́ев, В.Т. Erix Mariya Remark Zəfər tağı (Alman dilindən tərcümə). – Bakı: Yazıçı, – 1986
9. [http://az.softwara.org/apps/download-polyglot-azeri-dictionaries-for-windows. html](http://az.softwara.org/apps/download-polyglot-azeri-dictionaries-for-windows.html)Poliglot(Azeri dictionaries)
10. Арпентьева, М. Р. Ксенология в исследованиях мультикультурного диалога // Слово, высказывание, текст: Сб. науч. тр. I Межд. науч.-практ. конф. / Ред. Т.В. Плесканюк. Н. Новгород: ИП Краснова Н. А., 2015. С. 25-31.
11. Арпентьева, М. Р. Ксенопсихотерапия // Философия и космология. 2015. № 1 (V. 15). С. 163-181.
12. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, –1979. 424 с.
13. http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/poetic-transl.shtml Гончаренко С.Ф. Тетради переводчика
14. Ганшина, К.А. Французско – русский словарь. Москва, Издательство
15. «Русский язык» – 1977.
16. Поэтический текст как объект перевода. Лингвостилистические особенности поэтического текста – [http://www. litways. ru/walls- 134-1.html](http://www.litways.ru/walls-134-1.html)
17. Раевская, О.В. Новый французско – русский и русско – французский словарь. Москва, Издательство «Русский язык» – 2001. 600 с.

Sevda Allahyarova

Summary

Translation, the process of translation and translator's skills

The article takes into account the actual problems such as translation, the process of translation, the difficulties of translation and translator's skills. Also the article deals with the choice of the materials for translation, poetic translation, the difficulties of poetic translation and translation from the original. Five poems of Victor Hugo in the original variant with their translation done from the original by the author of the article are included in the article.

Севда Аллахярова

Резюме

Перевод, процесс перевода, и компетенция переводчика

В статье рассматриваются актуальные вопросы такие как перевод, процесс перевода, трудности перевода, компетенция переводчика. В статье также затрагиваются вопросы о выборе материала для перевода, поэтический перевод, трудности поэтического перевода, перевод с оригинала. В включены пять стихотворений Виктора Гюго с оригинальным вариантом переведенные автором статьи.

Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Vahabova

Redaksiyaya daxil olma: 14.10.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 13.11.2021

Çapa qəbul olunma: 29.11.2021

UOT 81.

Vüsalə Xıdırova

Azərbaycan Dillər Universiteti

khidirovavusala@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ İDEOQRAFİK SİNONİMLƏR

Açar sözlər: *sözlər, sinonimlər, ideoqrafik sinonimlər, məna çalarları.*

Key words: *words, synonyms, ideographic synonyms, shades of meaning.*

Ключевые слова: *слова, синонимы, идеографические синонимы, оттенки значения.*

İstənilən dilin lüğət tərkibi saysız-hesabsız sözlərdən ibarətdir. Həmin sözlər arasında sinonimlər özünəməxsus yer tutur. Sinonimlər gerçəkliyin eyni əşya, hadisə, əlamət və ya hərəkəti ilə bağlı olan, lakin onu müxtəlif formada adlandıran semasioloji hadisədir [1].

Sinonimlər müxtəlif münasibətlərdə eyni bir əşyanın adı olub, səs tərkiblərinə görə fərqlənən və bütövlükdə öz oxşarlığını saxlayan sözlərdir. Məna ümumiliyi və üslub çalarlığı sinonimlərin əsas xüsusiyyətləridir.

Sözlərin mənası, dil sistemində və nitqdə rolu, bir məfhumla bağlılığı, üslubi çalarlarına görə işlənmə sahəsi kimi anlayışlar sinonimlər əsasında müəyyənləşdirilir. Bu əlamətlərə görə aşağıdakı hallarda sözlərin sinonim münasibətini qəbul etmək olar: bir ümumi məna ilə bağlı olan sözlər; bir məfhumun müxtəlif çalarlığını ifadə edən sözlər; müxtəlif üslublarda işlənilib emosional və ekspressiv çalarlığı ilə fərqlənən sözlər; formaca müxtəlif sözlər; eyni nitq hissəsinə aid olub bir cərgədə toplanan sözlər və s. [2].

Sadaladığımız xüsusiyyətləri əsas götürüb sinonimlərə belə tərif vermək olar: Bir ümumi məna ilə əlaqədə olub, eyni bir məfhumu müxtəlif fonetik görkəmdə adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən, mənaca yaxın sözlərə sinonim deyilir.

Sinonimliyin mahiyyəti və sözlər arasındakı sinonimik əlaqələr hələ çoxdan semasioloji problemləri araşdıran dilçi alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Sinonimliyin müxtəlif cəhətlərinin tədqiqatına həsr edilmiş çoxlu sayda araşdırmaların mövcud olmasına baxmayaraq, hələ də sinonimlərin müəyyənləşdirilməsi, onların öyrənilməsi metodları, sinonimlərin təsnifatı prinsipləri və sinonimik cərgənin hüdudları barədə fikir eyniliyi yoxdur.

Alimlərin çoxu bu fikirdədir ki, sinonimiya dilin bir-birinə yaxın olan mikrosxemini özündə əks etdirir və dilin leksik sistemində bütöv bir hissə kimi daxil olur.

İngilis dilində sinonimlərin qruplaşdırılmasının müxtəlif yolları mövcuddur. Belə ki, V.Q.Vilyuman, Q.B.Antruşina, İ.V.Arnold, V.V.Yeliseyeva kimi dilşünas alimlər bu məsələni araşdırmışlar.

Görkəmli alim, akademik V.Q.Vilyuman sinonimlərin 3 tipini müəyyənləşdirmişdir: ideoqrafik, stilistik və absolyut sinonimlər [4].

V.Q.Vilyuman ideoqrafik sinonimləri eyni bir mənanı ifadə edən, lakin məna çalarlarına görə fərqlənən sözlər kimi müəyyən etmişdir. Məsələn, “understand” və “realize” feillərini araşdıraq. “Understand” feili konkret olaraq hansısa bir məsələni başa düşməyimizi ifadə etdiyi halda, “realize” feili daha geniş bir məfhum olaraq, bütün situasiyasını daha ətraflı bir şəkildə dərk etməyimizi ifadə edir [4].

Məsələn: *I understand that you wish to see the manager.*

I hope you realize the seriousness of this crime.

“Beautiful” və “handsome” sifətlərini araşdıraq. “Beautiful” yalnız qadın gözəlliyini əks etdirdiyi halda, “handsome” sifəti həm qadın, həm kişinin yaraşqlı və gözəgəlimli olduğunu ifadə edir.

Məsələn: *She is very beautiful woman.*

He’s the most handsome man I’ve ever met.

The two of them made a handsome couple.

“Handsome” sifəti geniş kütləni ifadə etmək üçün də istifadə edilir.

Məsələn: *He was elected by a handsome majority.*

Sinonimlərin böyük bir hissəsini məna çalarlıqlarına malik olan sözlər təşkil edir. Məna çalarlığına malik olan sinonimlər öz mənalarına görə deyil, məna incəliklərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu cür sinonimlər **ideoqrafik** sinonimlər adlanır.

Dilin leksik sistemində ideoqrafik sinonimlər vacib rol oynayırlar, ona görə ki, onların əsas funksiyası – incə məna çalarlarının ifadə edilməsinə xidmət etməkdir.

A.V.Kalininin fikrincə, ideoqrafik sinonimlər bir-birinə yaxın olan müxtəlif məfhumları ifadə etdiklərinə görə onların sinonimlərin digər tiplərinə nisbətən daha az sinonim adlandırılmaq hüquqları var. Ona görə də ideoqrafik sinonimlərin cərgəsini tərtib edərkən çox diqqətli olmaq lazımdır. O yazır: “İdeoqrafik sinonimlər – sinonimlərin daha mütərəddid variantlarıdır. Məfhumu adlandırarkən bir-birindən kəmiyyətə, yəni bu və ya digər əlamətin ifadə edilməsi dərəcəsinə görə fərqlənən sözləri ideoqrafik sinonimlərin variantları hesab etmək olar”.

V.Q.Vilyuman yazır: “İdeoqrafik sinonimlər bir məfhumla əlaqəli olub, neytral bir üslubi sahəyə məxsus olurlar. Bu tip sinonimlər üçün sözlərin mənaca uyğunluğu və ziddiyyəti səciyyəvidir” [4].

Dildə ideoqrafik sinonimlərin mövcudluğu insan təfəkkürünün analitik dəriniyini özündə əks etdirir. İnsan tərəfindən ətrafdakı cisimlər, onların xüsusiyyətləri və hərəkətləri bütün rəngarəngliyi ilə dərk edilir. Dil vasitəsilə onların ifadə edilməsi üçün hər dəfə yeni sözlər seçilir. Beləliklə, ümumi mənə qollarına malik olan və ətrafımızdakı hadisələri bütün təfəsilatı ilə ifadə etməyə imkan verən sinonimlər – **ideoqrafik** sinonimlər meydana gəlir.

İdeoqrafik sinonimlər dili zənginləşdirir, onu daha aydın, dəqiq və təsirli edir.

İdeoqrafik sinonimlərə ən çox isimlər, feillər və sifətlər arasında rast gəlinir.

Nitqin dəqiqliyi hər şeydən əvvəl söz seçimi ilə müəyyənləşdirilir. Daha uyğun, münasib söz seçmək üçün müxtəlif mənə anlayışlarını əks etdirən sinonimlər cərgəsini bilmək lazımdır.

Mənalарına görə fərqlənən sinonimlərə dair bəzi misalları nəzərdən keçirək.

“She was very **pleased** with her exam results.

I was **gratified** by their invitation.

I am **delighted** to meet you”.

Burada **pleased, gratified** və **delighted** sinonimləri müxtəlif intensivlikdə olan, lakin eyni emosiyamı bildirən sözləri ifadə edirlər.

Aşağıdakı sinonimlər qrupunda isə əsas ayırıcı xarakteristika hərəkətin və ya hadisənin intensivliyi deyil, onun davam etmə müddətidir:

“He went away without a backward glance”. “She dropped her gaze”.

Bu nümunələrdə **glance** və **gaze** müxtəlif müddətdə davam edən hadisələri bildirirlər.

“The steel flashed in the sun”.

“The sun shone brightly in the sky”.

Nümunədən görüldüyü kimi, flash feilinin əsas mənasına qısamüddətliklik, anilik xarakteristikası birləşir, hansı ki, onu **shine** feilindən və bu qrupun digər sinonimlərdən fərqləndirir (**glisten, glitter, gleam, sparkle, blaze, twinkle, glimmer, shimmer** və s.). **Shine** uzunmüddətli və daimi işığı, parlaqlığı göstərdiyi halda, **flash** qısamüddətli işartını göstərir.

Bu sinonimlər qrupunda **sparkle** və **twinkle** felləri daha maraqlıdır, onların da semantik xarakteristikası hərəkətin davam etmə müddətilə bağlıdır, lakin bir qədər çətin variantda: **sparkle** və **twinkle** işığın və ya parıltının qısamüddətli hərəkətini bildirir, başqa sözlə, hərəkət uzun müddət davam edərək, qırıq-qırıq, fasilələrlə baş verir. Məsələn:

Stars **twinkled** in the sky.

Her jewellery **sparkled** in the candle light.

Shudder, shiver, tremble sinonimlər qrupunu nəzərdən keçirək:

“...A piercing scream cut the silence. He **shuddered** and put his hands over his ears”. (J. Conrad. “The Well”)

“Don’t stand outside **shivering**—come inside and get warm”.

“He opened the letter with **trembling** hands”.

Nümunələrdən göründüyü kimi, **tremble** və **shiver** feillərindən fərqli olaraq **shudder** qısa müddət davam edən hərəkəti, daha dəqiq desək, vəziyyəti ifadə edir. Bu üç sinonim arasındakı fərqi aşağıdakı sxem üzrə göstərmək olar:

Shudder – səksənmək, diksinmək, tükləri ürپəşmək (qorxudan, dəhşətdən);

Shiver – əsmək, titrəmək (soyuqdan);

Tremble – əsmək, titrəmək (müxtəlif səbəblər).

Bu sxem bizi ideoqrafik sinonimlərin daha geniş təhlili üçün bir qədər çətinlik yaradan və maraq doğuran növbəti bir qrupa doğru aparır. Burada əlavə semantik xarakteristika müstəsna dərəcədə müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Hər bir sinonimin mənası sinonimik qrup üçün ümumi olan mənanı ifadə etməklə yanaşı əlavə məlumat da verir. Bu cür sinonimləri “gizli mənalı sinonimlər” də adlandırmaq olar. Belə ki, shiver və shudder sinonimləri üçün ümumi olan əsmək, titrəmək mənaları ilə yanaşı shiver – soyuq, shudder – qorxu mənaları bu sinonimlərin işlənməsi üçün digər bir səbəb kimi verilir.

Sinonimlər, həmçinin hərəkət və hadisə ilə əlaqəli olan vəziyyəti və ya şəraiti də nəzərdə tuta bilər.

Bunu **peer** və **peep** feilləri ilə araşdıraq. Hər iki feilin əsas mənası **baxmaq**dır. **Peer** görmə üçün çətinlik yaradan hər hansı bir vəziyyəti, halı nəzərdə tutur: qaranlıq, duman, zəif görmə qabiliyyəti; tərləmiş pəncərə və s.:

“He **peered** closely at the photograph”.

Peep mövcud olan hər hansı bir deşikdən, dəlikdən və yaxud əşyadan oğrun-oğrun baxmağı, boylanmağı nəzərdə tutur. Bu feili işlədərkən nəinki əlaqəli olan vəziyyət, həmçinin hansısa dərəcədə əlaqəli olan əşyalar da nəzərdə tutulur: “We caught her **peeping** through the keyhole”.

Sifətlərin ideoqrafik sinonimliyinə dair bəzi nümunələri araşdıraq. **Handsome** və **pretty** sifətləri insanların xarici görünüşünün təsviri zamanı işləniləndə gözəlliyin müxtəlif tiplərini nəzərdə tuturlar.

Pretty üçün incə cizgilərini, zərifliyini və ya kiçikliyi, ən çox cavanlığı və tərəvətliliyi nəzərdə tuta bilər. **Handsome** bir qədər böyük bədən quruluşuna malik və demək olar ki, istənilən yaş dövründə olan insanların təsviri zamanı işlənir, cizgi, boy-buxun və qədd-qamət düzgünlüyünü və ümumi görünüşün cəlbediciliyini ifadə edir. Bəzi dərslərdə **beautiful** və **pretty** sifət-

lərinin qadınların, **handsome** sifətinin isə kişilərin xarici görünüşünün təsviri zamanı işlənməsi haqqında izahatlar verilir. Bununla razılaşmaq olmaz, çünki **handsome** qadınların təsviri zamanı kifayət qədər çox işlənir:

“**Handsome** woman, Mrs. Cheveley!”.

Qiymətləndirmə səciyyəli sinonim qrupunu nəzərdən keçirək: bu **famous** sifətinin sinonimləri olan **celebrated** və **notorious** sözləridir. **Celebrated** müsbət qiymətləndirmə, **notorious** isə mənfi qiymətləndirmə xarakteristikasına malikdir. Məs: a **celebrated** writer, painter, artist, actor, scientist, etc; a **notorious** criminal, thief, gangster, charlatan, adventurer, etc.

Emosional çalarlara malik olan sinonimləri araşdıraq. Emosional çalarlı sinonimlər dedikdə, öz-özlüyündə emosiya ilə bağlı olmayan, lakin əlavə semantik xarakteristika kimi emosional çalarları olan sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, **glare** feili **baxmaq** mənasını verir, bundan başqa o, hirs və ya qəzəb emosiyasını bildirən əlavə xarakteristikaya da malikdir:

“Well, let me tell you something”, “Edward shouted getting up and **glaring** down at his brother”.

Bu sinonim qrupunun digər üzvü **stare** feili də çox hallarda emosional çalarları qoruyub saxlayır, baxmayaraq ki, onda bu semantik xarakteristika heç də daimi deyil.

Stare feilinin emosional çaları təəccüb, hər şeyi bilmək həvəsi, maraq, bəzən isə bəyənmemək, pisləmə ilə bağlıdır:

“I screamed and everyone **stared**”.

Gaze feili isə heç də həmişə nəzərə çarpmayan emosional çalara malikdir. Bu çalar müsbət emosiyalarla (məhəbbət, valeh olma və s.) əlaqəlidir:

“He sat for hours just **gazing** into sky”.

Beləliklə, yuxarıdakı araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dildə ideoqrafik sinonimlərin mövcudluğu zəruridir. Bu onunla təsdiq edilir ki, hər dəfə eyni bir sözü təkrar etməmək üçün dilin rəngarəngliyi məqsədilə sinonimlərdən istifadə edərkən, biz gözlənilmədən aşkar edirik ki, sinonimlər artıq öz müsbət rolunu oynadılar – fikri dəqiqləşdirdilər, uyğun gələn mənanı nəzərə çatdırdılar. Biz dilin yeknəsəkliyinə qarşı mübarizə apararaq və ifadə etmə vasitələrini müxtəlif şəkildə göstərərək dilimizin məzmununa yeni məna çalarları veririk.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov, A. Ümumi dilçilik. I cild. B., –2004.
2. Мəммədov, İ., Нəsəнов Н. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. B., -1990.
3. Арнольд, И. В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие.- 2-е изд. перераб.- М.: ФЛИНТА: Наука, -2012. – 376 с.

4. Вилюман, В.Г. Английская синонимика. М., –1980.
5. Рогожникова, Р.П. Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов. Сб: Лексическая синонимия. М., –1967. –Стр. 151-164.

Vusala Khidirova

Summary
Ideographic synonyms in English

This article deals with the ideographic synonyms. When we are writing in English sometimes we cannot express what we want to convey due to our lack of vocabulary or the words we choose. It is necessary to select better and more effective words and being familiar with the synonyms can be helpful to improve our writing. Synonyms are words that have the same, or almost the same meaning as another word. Ideographic synonyms are the words that differ according to their shades of meaning. All writers, professionals and students alike face the challenge of choosing the most appropriate ideographic synonym to convey better their ideas. Correctly chosen synonyms help the sentences become much more clear and rich in meaning.

Вусала Хыдырова

Резюме
Идеографические синонимы в английском языке

В статье говорится об идеографических синонимах. Очень часто мы сталкиваемся с проблемой выбора соответствующего синонима при письме. Мы не можем точно передать то, что хотим выразить. Очень важно выбирать соответствующие слова и быть знакомыми с синонимами, которые помогают улучшить наши письменные навыки. Синонимы – это слова, которые выражают одинаковые значения. Идеографические синонимы – это слова, которые отличаются в соответствии с оттенками значения. Все писатели, профессионалы и студенты сталкиваются с проблемой как найти наиболее подходящий идеографический синоним, чтобы выразить свои мысли в лучшей форме. При выборе соответствующего синонима предложения бывают яснее и богаче по значению.

Rəyçi: fil.f.d. S.Abdullayeva
Redaksiyaya daxil olma: 05.10.2021
Təkrar işlənməyə göndərilmə: 25.10.2021
Çapa qəbul olunma: 03.11.2021

ƏDƏBİYYAT / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ / ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ

UOT 821.112.2

Nərgiz Qurbanova
AMEA-nın Gəncə filialı

“TÜRK” KONSEPTİNİN İFADƏSİNDƏ K.MARLOUNUN YARATDIĞI “PARALEL REALLIQ” VƏ YA ALTERNATİV TARİX (Teymurləng obrazı – K.Marlounun alter-eqosu ilə daxili komplekslərinin kontaminasiyası kimi)

Açar sözlər: *Kristofer Marlou, “Türk” konsepti, “Tamburlaine the Great” pyesi, alter-ego, proyeksiya.*

Key words: *Christopher Marlowe, concept “Turk”, play “Tamburlaine the Great”, Amir Timur (Amir of the Timurid Empire), alter ego, projection.*

Ключевые слова: *Кристофер Марлоу, концепт «Турок», пьеса «Великий Тамерлан», Амир Теймур, альтер-эго, проекция.*

İntibah dövrü ingilis ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan Kristofer Marlounun həyat yolunun çox qısa olmasına baxmayaraq, müstəsna istedad sahibi olan dramatik və şair öz parlaq yaradıcılığı, ölməz əsərləri, novator ideyaları ilə, eləcə də, öz dövrü üçün çox asi sayılan ruhu ilə adını qızıl hərflərlə Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə yazdırmağa müvəffəq olmuşdu. K.Marlounun yenilikçiliyi, novatorluğu, sadəcə olaraq, ingilis dramaturgiyasında ilk dəfə “ağ şeir” (blank verse) vəzn-qafiyə formatını məşhurlaşdırması gerçəkliyi ilə məhdudlaşdırıla bilməz. K.Marlou öz müasirlərinə və xələflərinə müstəsna təsir göstərmiş və bununla da ingilis ədəbiyyatını yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidi təmin etmiş öndər ədəbi simalardan sayılır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, K.Marlounun ədəbi nüfuzu və çəkisinə retrospektiv baxışla nəzər salan müasir tədqiqatçılar onu “Şekspir əsərlərinin müəllifi”¹ və ya həmmüəllifi² statusu ilə “mükafatlandırmışlar”.

¹ Daha ətraflı bax: [1].

² Obyektivlik naminə qeyd etmək lazımdır ki, aparılan kompüter hesablamalı statistik araşdırmalar sayəsində U.Şekspirin bir neçə pyesində K.Marlounun həmmüəllifliyi faktı rəsmi şəkildə etiraf edilmişdir [2].

K.Marlou yaradıcılığının ən cazibədar tərəflərindən biri – onun öz yaradıcılığında “Türk” konseptinin geniş şəkildə işıqlandırılmasına yer verməsi ilə bağlıdır. K.Marlou bir türk hökmdarının öz dram əsərinin (*The Tamburlane Great*) həm protaqonist, həm də antaqonist qəhrəmanlarını türk hökmdarı olaraq seçmiş ilk ingilis dramaturqu kimi maraq doğurmaya bilməz. Maraqlı cəhətlərdən biri həm də ondan ibarətdir ki, dramaturq həmin əsərində öz psixoloji kimliyinin ən dərin qatların gizli saxladığı bir çox məqamları yad dil daşıyıcısı olan, yad mədəniyyət nümayəndəsi olan və ən nəhayət, fərqli dinə etiqad edən qəhrəmanın obraz cizgilərində ifadə etməyə, canlandırmağa çalışmışdı. Təzadlı şəxsiyyətə malik olan K.Marlounun keşmə-keşli həyatı onun yaradıcılığında əksini tapmış bir çox psixoloji proyeksiyaların, davranış patternlərinin əslində onun daxili aləminin inikası olduğunu deməyə əsas verir. Həmin proyeksiyalardan biri kimi K.Marlounun öz baş qəhrəmanı – Əmir Teymur obrazını ateist kimi, Tanrıya asi çıxan, Məhəmməd Peyğəmbərin nüfuzu heç sayan bir təzadlı şəxsiyyət kimi canlandırması ilə bağlıdır.

Xatırladaq ki, hətta pyesin 1588-ci ildəki nəşrinə şərh yazmış həmkarı Pober Qrin (Robert Greene, 1558-1592) Marlounu öz **qəhrəmanını (Əmir Teymur obrazını) ateist etməkdə** günahlandırmışdır [3; s.1]. Onu da qeyd edək ki, Əmir Teymur obrazının dilindən səsləndirilən və faktiki olaraq, Tanrıya qarşı üsyan, etiraz, təkəbbür kimi qiymətləndirilə bilən həmin fikirləri mənfi yöndə şərh edən R.Qrin öz əleyhidarlarının bunun (yəni, Teymurun “ateistləşdirilməsi” bağlı səsləndirilən misralara yer verilməsinin) poetik ifadəlilik naminə edilməsi ilə bağlı əks-argumentlərinə etiraz edərək vurğulamışdır ki, heç bir halda poeziya belə “*dözülməz və ..iyrənc*” hallara yol verməməlidir (daha ətraflı bax: [4; 28-31]). Bu isə onu deməyə əsas verir ki, hələ o dənəmlərdə çağdaşları Marlounun öz ateist görüşlərini qəhrəmanların dilində “kodlaşdırdığını”, öz ateistik görüşlərini obrazlarının düşüncə və fikirləri kontekstində tamaşaçısına, oxucusuna təqdim etdiyinin fərqi varırdılar.

TAMBURLAINE

Well said! let there be a fire presently.

[They light a fire]

In vain, I see, men worship Mahomet:

My sword hath sent millions of Turks to hell,

Slew all his priests, his kinsmen, and his friends,

And yet I live untouch'd by Mahomet. [5].

Bu parçada yer alan sarkazm və aşağılama, əslində Peyğəmbərə deyil, Allaha ünvanandırılır. Buradakı qarışıqlığın, yəni müqəddəs Qurani-Kərimin Tanrı kəlamı kimi deyil, məhz, Məhəmməd Peyğəmbərin kitabı kimi

təqdim edilməsinin başlıca səbəblərindən biri xristian dini doqmaları ilə əlaqəlidir. Belə ki, xristianlıq dini doqmalarına görə “Müqəddəs Üçlük” (Trinity) Müqəddəs Ata, Müqəddəs Oğul və Müqəddəs Ruhun birliyini ehtiva edir. Bu da özü ilə ən aparıcı xristian doktrinlərindən birini “Müqəddəs Üçlük formulunu” (Trinitarian formula) təcəssüm etdirir.

Formul özü ilə Tanrının fərqli təzahür formalarının bir vəhdətdə nəzərdən keçirilərək zikr edilməsini nəzərdə tutur: **İN NŌMINE PĀTRIS ĒT FĪLĪ ĒT SPĪRĪTŪS SĀNCTĪ** – *The Father and the Son and the Holy Spirit* “*Ata, Oğul və Müqəddəs Ruh*”. Xristianlıq doktrinində bu anlayışlar bölünməz vəhdət, eyniyyət təşkil edirlər (*In Christian doctrine, the unity of the Father, Son, and Holy Spirit as one God in three persons.*) [6].

Bu formulun xristianlıq üçün həlledici dini identiklik göstəricisi olmasını sübut edən cəhət isə ondan ibarətdir ki, təriqət fərqliliyindən asılı olmayaraq, katoliklər, provoslavlar, protenstantlar və eləcə də anqlikan kilsəsi ardıcılıları da öz dini ibadət və ayinlərində həmin formulun zikr edilməsinə mütləq şəkildə yer verirlər. “*Go, therefore, and make disciples of all nations, baptizing them in the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Spirit*” (Matthew 28:19) [7].

Dəfələrlə ateizmdə şübhəli bilinən və yalnız öz hakimi-mütləq himayədarları sayəsində dar ağacından qurtulan Marlounun Məhəmməd Peyğəmbərə xitabən “söylədiyi” ittiham, sarkazm dolu ifadələr, əslində onun özünün dinə yanaşmasının proyeksiyasından başqa bir şey deyil. Məhz, bu səhnədə Marlou öz düşüncələrini, öz ateist yanaşmasını (Marlounun ateistliyi ilə bağlı ehtimallar haqqında daha ətraflı bax: [8] ; [9]), Tanrıya qarşı sitəmini yaratdığı obrazının (Teymurləngin) Məhəmməd Peyğəmbərə “münasibəti” vasitəçiliyi ilə dilə gətirmişdir.

Teymur obrazının dilindən səsləndirilən Məhəmməd Peyğəmbərə münasibətdə Marlounun özünün ateistik görüşlərini proyeksiya etdiyini əyani şəkildə sübut etmək üçün dahi dramaturqun tərcümeyi-halı ilə bağlı araşdırmalarda dəfələrlə səsləndirilən detalları xatırlatmaq kifayətdir. Belə ki, bir çox mənbələr K.Marlounun dilindən dəfələrlə geniş çevrədə (öz zamanı üçün ölüm hökmü ilə cəzalandırıla biləcək səviyyədə kəskinliyi ilə seçilən) ateistik fikirlərin səsləndirildiyini qeyd edirlər. Həmin ifadələrin təhqiramiz mahiyyət kəsb etməsi, İsa Peyğəmbər və Məryəm Ana obrazlarının müqəddəsliyinə kölgə salan və “Müqəddəs Üçlükə” bağlı dini doqmaları tamamilə inkar edən xarakterə malik olması Marlounun Teymurlənginin islamofob təbiətinin kökündə nələrin gizləndiyini ehtimal etməyə əsas verir. Belə ki, “*İsa Peyğəmbər – bic doğulmuş şəxsdir, Müəqqəs Məryəm – fahişədir, Cəbrayıl Mələk isə Müqəddəs Ruhla aradıüzəldəndir*” (“**Jesus Christ was a**

bastard, Saint Mary a whore, and the Angel Gabriel a bawd to the Holy Ghost.”)³ [9; s.34] kimi dəhşətli ifadələri dilə gətirən şəxsin qəlbində Tanrı qorxusunun və İlahi sevgisinin olduğunu zənn etmək çətindir. Riçard Beyns adlı hökumət xəfiyyəsinin dilindən qələmə alınmış ifadələrdə qeyd edildiyi kimi, hələ universitet təhsili dönməindən öz ateist görüşlərini formalaşdırmış olan K.Marlou həтта özünün tamamilə yeni din yarada biləcəyi haqqında etinasız tonlu zarafatları ilə seçilmiş. K.Marlou həmin zarafatlarında İsa Peyğəmbəri homoseksual və bic doğulmuş adı insan övladı kimi dəyərləndirirdi⁴ [10] ki, bu da İsa Peyğəmbərin İlahi təbiəti ilə bağlı xristianlıq görüşlərini tamamilə inkar etmiş olurdu. Elə məhz bu səbəbdən də 20 may 1593-cü ildə həbs edilən K.Marlou dövlətə xəyanətdə ittiham olunmuşdur [11]. Belə ki, I Elizabet dövründə Roma katolik kilsəsinə bağlılığına tamamilə son vermiş anqlıkan kilsəsinin başında monarx, yəni kraliçanın özü dururdu (daha ətraflı bax: [12]). Bu mənada dini ehkamlara qarşı çıxmaq dövlətə qarşı xəyanətlə bərabərləşdirilirdi.

Xatırladaq ki, **proyeksiya (projection)** L.Xyel və D.Ziqlerin də qeyd etdiyi kimi, xüsusi növ müdafiə mexanizmi olub, individiumun özünün reallaşması mümkün olmayan arzu və istəklərinin digər şəxsə “köçürülməsini” ehtiva edir [13]. Eyni zamanda R.Komer isə proyeksiyanı təkəcə arzu və istəklərin ötürülməsi kimi deyil, məhz, **arzuolunmaz olan** (yəni, **cəmiyyət tərəfindən qınanala bilən**, şəxsiyyətin özü tərəfindən doğru sayılmayan – N.Q.) impulsların digər şəxsə və ya şəxslərə “ötürülməsi”, onların üzərində təqdim edilməsi kimi nəzərdən keçirir [14].

Bu ehtimalın doğruluğunu növbəti sətirlərdə izləmiş oluruq:

*Why send'st **thou** not a furious whirlwind down,
To blow **thy** Alcoran up to thy throne,
Where men report **thou sitt'st by God himself?***

Tanrı dərğahında qərarlaşmasına baxmayaraq, Məhəmməd Peyğəmbəri acizlikdə günahlandırın Marlou (yəni, burada dramaturqun situativ alter-aqosu, yəni müvəqqəti alter-eqosu kimi çıxış edən Teymurləng obrazı) onun

³ Digər variantlarda: “*Christ was a bastard and his mother dishonest*” and “*the Angell Gabriell was bawd to the holy ghost, because he brought the salutation to Mary* [9 ; s.35]; “*Christ was a bastard,*” and that “*Gabriell*” pimped for the ‘*holy ghost, because he brought the salutation to Mary*’ [8 ; s.74].

⁴ *He claimed that he definitely heard Marlowe say that "Christ was a bastard and his mother dishonest". He also said that Marlowe once remarked that "if he were put to write a new religion, he would undertake both a more excellent and admirable method". Finally, he stated that Jesus Christ was a homosexual and "St John the Evangelist was bedfellow to Christ... and that he used him as the sinners of Sodoma"* [10]

heç bir cəza tədbiri edə bilmədiyini, minlərlə insanın qatili olmasına rəğmən, Teymurləngin hələ də cəzasız qalmasını xatırladır. Halbuki, ittihamların ünvanı İslami ehkamlara görə tamamilə yanlış seçilmişdir. Belə ki, heç bir müsəlman etdiyi yanlış əməllərə görə Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən cəzalandırılacağını zənn edə bilməz. Bu yanaşma kökündə İslam fəlsəfəsinə, İslam ehkamlarına ziddir.

*Now, Mahomet, if thou have any power,
Come down thyself and work a miracle:
Thou art not worthy to be worshipped
That suffer'st flames of fire to burn the writ
Wherein the sum of thy religion rests:...*

İslama görə, cəzalandıran və mükafatlandıran yalnız və yalnız Allahdır. Teymurləngin dilindən səsləndirilən bu sarkazmda isə milyonlarla müsəlman türkünün qətlinə görə (*My sword hath sent millions of Turks to hell*) Məhəmməd Peyğəmbərin onu cəzalandırmaması fikrinin bəyan edilməsi, bir daha Marlounun xristian və İslami doktrinləri öz müəllif intensiyası naminə kontaminasiya etməsi kimi anlaşılmalıdır: heç bir müsəlman (hətta sonradan ateist olmuş şəxs) Məhəmməd Peyğəmbərin cəzalandırıcı gücə malik olması fikrini səsləndirə bilməz. Belə ki, “günahları bağışlayan” İsa Peyğəmbərdən fərqli olaraq, İslamda günah və cəza dixotomiyasının cəzalandırılması kimi əlahiddə funksiya yalnız və yalnız Tanrıya aid edilir. Bu sətirləri qələmə almaqla K.Marlou bir daha özünün proyeksiyasını ifadə edir və ateist görüşlərini, cəzalandıran, günahlara görə hesabat tələb edən Tanrının olmaması fikrini aşılamağa çalışır.

Real tarixi mənbələr Əmir Teymurun qatı dindar olduğunu və hətta onun çoxsaylı tutulları sırasında **“İslamın qılıncı”** adının yer aldığını [15] da qeyd edirlər. Göründüyü kimi, Əmir Teymuru ateist Teymurləng qismində təqdim etməklə K.Marlou alternativ tarix yaradıcılığına baş vurmuş və öz obrazının dili ilə öz proyeksiyalarını, daxili komplekslərini ifadə etməyə, bununla da alter-ego-sunu yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. History of the Marlovian Shakespeare Authorship Theory, 2012. <https://shakespeareanauthorshiptrust.org/marlowe-history>
2. Alberge D. Christopher Marlowe credited as one of Shakespeare's co-writers // The Guardian, 23 Oct 2016. <https://www.theguardian.com/culture/2016/oct/23/christopher-marlowe-credited-as-one-of-shakespeares-co-writers>

3. Cheney P. Introduction: Marlowe in the twenty-first century // *The Cambridge Companion to Christopher Marlowe* (edited by Cheney P.), Cambridge: Cambridge University Press, 2004, pp.1-23.
4. Riggs D. Marlowe's life // *The Cambridge Companion to Christopher Marlowe* (edited by Cheney P.), Cambridge: Cambridge University Press, 2004, pp. 24-40.
5. Marlowe Ch. Tamburlaine the Great,
<https://www.gutenberg.org/files/1094/1094-h/1094-h.htm>
6. Holy Trinity <https://www.britannica.com/summary/Trinity-Christianity>
7. Matthew 28:18-20 <https://www.christianity.com/bible/esv/matthew/28-18-20>
8. Labbe S. Atheist, Anglican, or Recusant: Marlowe 's Revolt From Unorthodox in The Tragical History of Doctor Faustus <https://dc.cod.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1246&context=essai>
9. Friedman M.D. The God-Haunted Atheist and the Posh Boy: Christopher Marlowe in Will and Upstart // *Journal of Marlowe Studies* <https://journals.shu.ac.uk/index.php/Marlstud/article/view/31>
10. Christopher Marlowe https://spartacus-educational.com/Thomas_Kyd.htm
11. Richard Baines https://spartacus-educational.com/Richard_Baines.htm
12. Елизавета I Тюдор // Энциклопедический словарь. 2009. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/es/20541/%D0%95%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0>
13. Хьел Л., Зиглер Д. Проекция // Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. 2003 <https://vocabulary.ru/termin/proekcija.html>
14. Комер Р. Проекция // Комер Р. Общая психология. 2007. <https://vocabulary.ru/termin/proekcija.html>
15. Кьем Э. Новая Книга Посвящена Центральноазиатскому Деспотизму В Древности // 02.05. 2005 <https://russian.eurasianet.org/node/54943>

Nargis Kurbanova

Summary

"Parallel reality" or an attempt at an alternative history, created by K.Marlo in the expression of the concept of "Turk" (The image of Tamerlane – as a contamination of the alter ego and internal complexes of K. Marlo)

The article deals with the expression of the literary concept "Turk" in the work of Christopher Marlow. The research notes that K. Marlow is one of the notable examples of Renaissance writers. The author indicates that in the play "Tamburlaine the Great", both the main character and his antagonist are Turkish rulers. K. Marlow in the play presents Amir Timur as a deeply atheistic person. It becomes evident that K. Marlow depicts a different reality, i.e. "parallel reality". According to some reliable historical sources, it has been revealed that Amir Teymur was a convinced believer, a God-fearing Muslim. Thus, K. Marlow, who

launched an alternative historical and literary format, actually projected his innermost aspirations and thoughts onto the "atheistic" views of Amir Teymur. In other words, K. Marlow got the opportunity to express his atheistic identity with the help of the image of Timur character. It is hypothesized that in fact the character of Amir Teymur was created as the alter ego of the author.

Наргиз Курбанова

Резюме

«Параллельная реальность» или попытка альтернативной истории, созданная К.Марло в выражении концепта «турок» (образ Тамерлана – как контаминация альтер-эго и внутренних комплексов К. Марло)

В статье рассматривается выражение литературного концепта «Турок» в творчестве Кристофера Марло. В статье отмечается что, К.Марлоу по праву, считается одним из самых ярких представителей английской литературы эпохи Возрождения. Автор статьи отмечает что, в данной пьесе К. Марло (“*Tamburlaine the Great*” – «Великий Тамерлан») и главный герой, и его антагонист являются турецкими правителями. К.Марлоу в пьесе преподносит Амира Тимура как глубоко атеистичную личность. Тем самым, автор (К.Марлоу) изображает иную реальность, т.е. «параллельную реальность». Так, как из многих достоверных исторических источников, известно что, Амир Теймур был убежденным верующим, богобоязненным мусульманином. Таким образом, К. Марлоу, запустивший альтернативный историко-литературный формат, фактически проецировал свои сокровенные чаяния и мысли на "атеистические" взгляды Амира Теймура. Иными словами, К.Марлоу тем самым получил возможность выразить свою атеистическую идентичность, с помощью созданного им образа Тимура. А это, в свою очередь, говорит о том, что на самом деле персонаж Амира Теймура создавался как альтер-эго автора.

Rəyçi: fil.f.d., prof. Ş.Xəlilli

Redaksiyaya daxil olma: 10.09.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 27.09.2021

Çapa qəbul olunma: 07.10.2021

UOT 821.111(73)

Turanə Abdullayeva
Bakı Mühəndislik Universiteti
tuabdullayeva@beu.edu.az

MÜASİR AMERİKA ŞAIRİ MERİLİN NELSONUN UŞAQ ŞEİRLƏRİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *poeziya, ritm, şeirlər, bədii sənət.*

Key words: *poetry, rhythm, rhymes, art.*

Ключевые слова: *поэзия, ритм, стихи, искусство.*

Bir sıra ədəbiyyatda olduğu kimi Amerika uşaq ədəbiyyatında da poeziyanın tarixinin ön cərgədə dayandığını və onun bir başlanğıc olduğunu söyləmək olar. Amerika uşaq poeziyasının yerli amerikan beşik (nənni) nəğmələrindən, yaxud laylalardan başladığını söyləmək hipoteza olsa da, onların müəyyən qisminin hələ indiyə qədər qorunub saxlanıldığını söyləyənlər də vardır. Daha sonralar bu qədim söz inciləri – nəğmələr çoxəsrlik yol keçib bu günümüzdə gəlib çıxmış, təkmilləşmiş, cilalanmış və indi də bədii sənət nümunəsi kimi, qiymətli əsərlər kimi dəyərləndirilir. Bunlar müasir amerikalıların əcdadlarının gündəlik əmək prosesində həyat və məişət tərzini, tarixini, mübarizəsini əks etdirmək baxımından, insanları əməyə, zəhmətə hazırlamaqda mühüm rol oynamışdır. Bir sıra dünya ədəbiyyatı nümunələrində olduğu kimi Amerika uşaq folklorunda formalaşan uşaq nəğmələrindən laylalar uşaqların ruhunu oxşamaqda əlahiddə rol ilə seçilmişdir. Laylalarda körpələr ananın səsinə tanımağa, dilindəki sözləri dərk etməyə, ana nəvazişinə öyrəşmiş və bununla da onların dinc yuxusu, rahatlığı təmin olunmuşdur. Valideynlər həmişə körpələrin xoş əhval-ruhiyyəyə, gözəl ovqata malik olmasına, sağlam böyüməsinə çalışmışlar. Laylaların ifasındakı həzinlik, emotionallıq, uşaqların dinc yuxusunun təminatçısı olmuşdur. Amerika şifahi xalq ədəbiyyatında uşaq nəğmələrinə aid “Bütün qəşəng balaca atlar” (“All the Pretty Little Horses”), “Yuxuya get, a körpə” (“Hush a Bye Baby”), “Baş və çiyinlər, dizlər və ayaqlar” (“Head and Shoulders, Knees and Toes”), “Şirin yuxu tapasan” (“Rock-a-bye Baby”) kimi laylalar xüsusilə məşhurdur. Ən qədim şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin Amerika ədəbiyyatında hindulara məxsus olduğu da söylənilir. Yazı mədəniyyətinə malik olmayan bəzi qədim xalqlar kimi hinduların da poetik nümunələri müasir dövrümüzdə yalnız şifahi şəkildə, dildən-dilə ötürülərək çatmışdır.

Əlbəttə, müasir Amerika uşaq poeziyasından danışarkən bu sahədə bir sıra mükafatlara layiq görülmüş şair Merilin Nelsonun (Marilyn Nelson, 1946) adını unutmaz. Merilin Nelson iyirmidən çox şeir, bir sıra tərcümə kitablarının müəllifidir. Anası müəllim, atası hərbi hava qüvvələrində xidmət edən Merilin Nelson həbçi ailəsində böyüdüyü üçün onun şəxsi həyatı yaradıcılığının əsas təsvir obyektinə çevrilmişdir. Hələ məktəb illərində yaradıcılıqla məşğul olan Merilin Nelson təhsilin bakalavr pilləsini Kaliforniyada, magistratura pilləsini isə Pensilvaniyada, doktorluq elmi dərəcəsini isə Minnesota Univeritetində almışdır. 1987-ci ildən 2002-ci ilə qədər Konnektikut Universitetində çalışmış, İngilis dili professoru olmuş və bir müddət Delavare Universitetində rəhbər vəzifədə işləmişdir. 2004-cü ildə Konnektikut Universitetinə qayıdaraq burada yarımştat mühazirəçi kimi işləməyə başlamışdır. O, daha sonra “Soul Mountain Retreat” adlı yazıçılar birliyini yaratmış və hal-hazırda ona rəhbərlik edir. O, bu birliyi Konnektikut Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən “Liberal sənət və elm” kollecinin qrantı əsasında yaratmışdır [1, s.293].

Merilin Nelson XX əsrin 70-90-cı illərində yazdığı şeirləri ilə müasir uşaq poeziyası sahəsində yazıb-yaratmış digər şairlərdən həm yazı üslubu, həm də fikrini lakonik şəkildə ifadə etmək bacarığı ilə seçilir. Daha çox sadə, ritmik şeir üslubu ilə uşaqların ürəyinə yol tapır. Şeirlərini yazarkən bir ana kimi həyatda qazandığı təcrübədən, uşaqlarını böyüdərkən müşahidə etdiyi hadisələrdən bəhs edir. Bu baxımdan onun ailə və məişət mövzusunda yazdığı uşaq şeirləri spesifikliyi ilə diqqəti çəkir. Qaradərili şair şeirlərinin mövzusunda irqi ayrı-seçkiliyin əks etdirdiyi xüsusiyyətlərdən kənar qaça bilməmişdi. Onun ilk şeirlər kitabı 1978-ci ildə yazdığı (“For the Body”) “Vücut üçün” adlanırdı. Daha çox şəxsi təcrübəsindən yazan şair sərbəst şeir vəznindən istifadə etmişdir. Kitabında daha çox Missisipidə ağlarla birlikdə məktəbdə yaşadığı çətin anların poetik təsvirinə xüsusi yer ayırmışdır.

1970-ci ildə ailə həyatı quran Merilin Nelson bir sıra məktəblərdə və kolleclərdə müəllimlik etmişdir. O, bir il Danimarkada işləmiş və Danimarka uşaq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Halfdan Rasmussenin (Halfdan Rasmussen, 1915-2002) yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur. Onun şeirlərinin bir neçəsini ingilis dilinə tərcümə etmiş, daha sonralar isə yaxın dostu, yazıçı və tərcüməçi Pamela Espeləndlə (Pamela Espeland, 1951) birlikdə 1982-ci ildə “Halfdan Rasmussenin yüzrlərlə toyuğu və uşaqlar üçün digər şeirlər” (“Halfdan Rasmussen’s Hundreds of Hens and other Poems for Children”) adlı kitabını nəşr etdirmişdir.

Əlbəttə, daha sonra hər iki ədib Halfdan Rasmussen yaradıcılığından öyrəndikləri təcrübəni öz şeirlərində tətbiq etmək qərarına gəlmişlər və

uşaqlar üçün əyləncəli şeirlər yazmışlar. Beləliklə, “Pişik tavada gəzdi və uşaqlar üçün digər şeirlər” (“The Cat Walked through the Casserole and other Poems for Children”) adlı ikinci kitabı 1984-cü ildə nəşr edilmişdir. Daha çox ailə-məişət mövzusunda yazılmış şeirlərdə hər iki şair uşaqlara maraqlı görünən mövzulara toxunmuşlar. Kitabda toplanan “Babamın bıqları” (“Grampa's Whiskers”), “Mən böüyəndə” (“When I Grow Up”), “Cadugər qız Meri Ənn” (“Mary Ann The Witch Girl”) “Göyqurşağının kraliçası” (“Queen of the Rainbow”) və digər şeirləri uşaq oyunlarına, ev heyvanlarına, yarana biləcək və hətta qonşularla mübahisəyə səbəb ola biləcək problemlərin öyrənilməsi baxımından maraqlıdır:

*Mary Ann the witch girl
Sneak out at night
Closes the screen door
Locks it up tight
Faces the apple tree
Turns toward the house
Whispers a magic spell
Squeaks like a mouse
Chooses a special star
Then makes two wishes
And passes arithmetic
And never does dishes [6]*

Həmin şeirin tərcüməsini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

*Meri Ənn, cadugər qız
Çıxdı çölə gizlincə.
Qapını kilidləyib.
Yoxa çıxdı o gecə
Evinin qənsərində
Vardı alma ağacı
Pıçıldayıb astaca
Siçantək səs çıxardı
Göydə bir ulduz seçib
İki şey arzuladı
İmtahanı keçəydim
Qab-qacaq yumayaydım
(Tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir)*

Yuxarıda verilmiş “Cadugər qız Meri Ənn” adlı şeir nümunəsindən də görüldüyü kimi, uşaqlara maraqlı gələn cadu mövzusunda müraciət edən şair şeirinin üslubunun sadəliyinə və ritminə də xüsusi diqqət etmişdir. Şeirinin mövzusunda Enn Meri adlı qızın gecə həyəətə çıxması, özünə ulduz seçərək hansısa tilsimli sözlərdən istifadə etməklə riyaziyyat imtahanından və qab yumaqdan canını qurtarmaq arzusunu dilə gətirməsi təsvir edilir. Merilin Nelson uşaq poeziyasına xas digər əsas xüsusiyyət isə onun şeirlərinin illüstrasiyalarla təsviridir. Bu zaman şair bir sıra mütəxəssis rəssamlara müraciət etmişdir.

Merilin Nelson 1985-ci ildə nəşr etdirdiyi “Ananın vədləri” (“Mama’s Promises”) adlı uşaqlar və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutduğu şeirlər toplusunda şəxsi təcrübəsinə əsaslanan mövzulara toxunmuş, eyni zamanda iç dünyasında böyüyən feminist mənəviyyatını da nümayiş etdirmişdir. Bu kolleksiya haqqında Merilin Nelson qeyd edirdi ki: “*Mən əvvəlcə” ananı nəzərdə tutmuşdum... təkçə özüm, anam və şeirlərinə qulaq asmadığım digər analar, həm də İlahi Ana, Tanrının qadın siması olmaq” kimi düşüncələrimi əks etdirmişdim* [1, s.246].

*Then I think of Mama,
her bountiful breasts.
When I was a child,
I really swear,
Mama’s kisses could heal.
I remember her promise,
and whisper it over my sweet son’s sleep [3]*

Şeirdən verilmiş bu hissənin sətri tərcüməsinə diqqət edək:

*Sonra ananı düşündüm,
Onun cənnət köksünü.
Mən balaca olanda
Mən and içə bilərəm-
Öpüşü məlhəm idi
Vədini xatırladım
oğluma pıçıldadım.*

Şeirdən də görüldüyü kimi bu topluya Merilin Nelson bir qız və gənc ana kimi yaşadığı təcrübələrin avtobioqrafik məlumatlarını da daxil etmişdir. Yatarkən övladına layla söyləyib bu zaman anasını xatırlayır, onun gözəl zülfünü və yatarkən eşitdiyi səsinə xəyalında canlandırır. Gənc ananın sevincini, qorxu və məyusluğunu əks etdirən fikirləri, kitaba daxil olan

“Bali Hai anasını çağırır” (“Bali Hai Calls Mama”) və “Dinozavr baharı” (“Dinosaur Spring”) adlı şeirlərində daha aydın görmək mümkündür.

Onun “Ana vətən” (“The Homeplace”) adlı şeirlər kitabı 1990-cı ildə nəşr olunmuşdur. Bu kitabda şair irqi münasibətlərdən bəhs edilən şeirlərinə görə (Anisfeld – Vulf) (“Anisfield-Wolf”) kitab mükafatına layiq görülmüşdür və Milli Kitab Mükafatının finalçısı olmuşdur. Bu topludakı şeirləri mövzu baxımından iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup şeirlərində şair yaxın-uzaq qohumları, öz nəsli-şəcərəsi barədə söhbət açır.

Şairin müraciət etdiyi mövzularda bu dövrdə yazıb-yaratmış digər bir şairin- Mildred Teyler yaradıcılığının paralellərini görmək mümkündür. Janr baxımından fərqli janrlarda yazmağına baxmayaraq hər iki qaradərili xanım əsərlə şairində təcrübələrinə və nəsil tarixinə müraciət etməyi unutmamışdırlar. Bu kitaba daxil olan digər qrup şeirləri yazarkən şair ənənəvi şeir tipinə müraciət etmiş, sonetlər, vilaneylərdən (rəqslə müşayiət edilən mahnılarında ifadə olunan xüsusi şeir növü) ustalıqla istifadə etmişdir [6, s.231-246].

Merilin Nelsonun yaradıcılığının məhsuldar dövrü 1990-cı ildən sonra da davam etmişdir. Onun 1992-ci ildə “Qismən həqiqət” (“Partial Truth”), 1994-cü ildə “Böyüdücü” (“Magnificat”), 1997-ci ildə “Tərif yerləri: yeni və seçilmiş şeirlər” (“The Fields of Praise: New and Selected Poems”), 2001-ci ildə “Oymaçı: Şeirlərdəki həyat” (“Carver: A Life in Poems”), “Şeytan sirki” (“She-Devil Circus”) adlı bir sıra şeirlər kitabı nəşr edilmişdir [5].

Merilin Nelsonun poeziyası irili-xırdalı bütün oxucuların marağına səbəb olmuşdur. Mükəmməl formalist olan Merilin Nelson lirik ənənəni lirikanın tarixi mexanizminə əsaslanaraq onu inkişaf etdirməyi düşünürdü. O, həmçinin Qvendolin Bruks (Gwendolyn Brooks, 1917-2000) və Robert Hayden (Robert Hayden, 1913-1980) kimi şairlərin izi ilə Afrika- Amerika poeziyasında formalist ənənənin inkişafına töhfəsini vermişdir. Sərbəst vəznə yanaşı bir sıra sonetlər yazan şair yaradıcılığında Afrika-Amerika tarixinə olan sevgisini ifadə etmişdir. Şairin bu tarixə olan sevgisi ənənəvi poeziya üslubunun əks edildiyi şeirləri arasında “Beləliklə ədalətdən uzaq” (“Thus Far by Faith”) və “Emmett Till üçün çələng” (“Wreath for Emmett Till”) adlı sonetləri açıq-aydın görünür. O, sanki şeirlərinin ritm və qafiyələrində müasir cazın texnikasını təkrar etmişdir.

Merilin Nelson ənənəvi mövzulardan söhbət açarkən həm qaradərili, həm də qadın olmağın çətinliklərindən bəhs edərək yazırdı: “*Əgər sən qaradərili bir qadın olarsansa, demək sənin tarixi ənənələrdə rolun yoxdur. Yaranışdan səninki gətirməyib. Qaradərili qadının cəmiyyətdəki varlığını adətlər və ənənələr qəbul etmir. Bu ənənə ədəbiyyatda da belədir. Nümunə olaraq formalistlər sərbəst vəznə şeir oxumayır, və yaxud Afrika-amerikan qadın-*

lar Paul Kelanın (Paul Celan, 1920-1970) yazılarını oxumurlar. Yəni bu qaydalar ənənələrdən törəmişdir. Əlbəttə, hər qrup öz simasında ənənəni yenidən təyin etmək istərdi, lakin bu mümkünsüzdür” [1, s.295].

Daha sonra şair fikrini davam etdirərək diqqətə çatdırırdı ki, bəzən ənənələrin bir proses olduğu rədd edilib qəlibləşmiş faktlar qəbul edilir. O yazırdı ki: “Lakin unutmaq olmaz yeni axtarışlar və kəşflər özü ən gözəl sübutdur ki, hətta bəzi ənənəvi məlumatlar belə dəyişə bilər. Nümunə olaraq deyə bilərəm ki, bir tədqiqatçı XVII əsrə aid qaradərili bir lezbian yazıçı haqqında yaza bilər və bununla tarixdə çox şeyi dəyişə bilər. Lakin bəzi faktlar isə dəyişilməz olaraq qalacaq. Əgər bir siyasətçi qul əvəzinə əsarət altına alınmış insan istilahından istifadə edərək hesab etsə ki, bu daha uyğun termdir. Bax bu, keçmişdə yaşamış heç bir afrikalı qulun tarixə, onun qaranlıq səhifələrində əks edilmiş faktlarına və Yeni Dünya anlayışı psixologiyasına təsir edə bilməz. Bir sözlə, biz həqiqətləri və tarixi qəbul etməliyik. Ənənələrimiz bizim mirasımızdır. Keçmiş deyil, gələcəyimizi dəyişib, ona təsir edə bilərik” [1, s.296].

Merilin Nelsona görə poeziya ədəbiyyatın elə bil janrıdır ki, insan bu şeirlərlə cəmiyyətin hissələrini ifadə edə bilər. Onlarla bərabər düşünmək və bu düşüncələri qələmə alaraq insanlarla paylaşmaq hissini yalnız poeziya oxuyucusuna bəxş edə bilər [1, s.296].

Əlli ilə yaxındır ki, şeirlər yazan Merilin Nelson müasir Amerika poeziyasında, lirik yaradıcılığı ilə Amerika mədəniyyətinin və tarixinin dərin-dən öyrənilməsi arealında mühüm xidmətləri ilə seçilir. Şair yaradıcılığında həm ənənəvi poeziya mövzularına müraciət etmiş, şəxsi təcrübəsindən məharətlə istifadə etmiş, həm də XX əsrin 70-90-cı illərində uşaq poeziyasında geniş yayılmış tendensiyalara müraciət edərək uşaq şeirlərinin daha çox şəkillərlə verilməsini üstün tutmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Lofty Dogmas. Poets on Poetics/ Edited by Deborah Brown, Annie Finch, Maxine Kumin. -University of Arkansas press, -2005. -440p.
2. L. Sewell, Marilyn Nelson/- African American Review p.246.
3. Nelson Marilyn. Mama’s promise [Electron resource] \ Poetry Foundation. URL:<https://www.poetryfoundation.org/poems/57032/mamas-promise>
4. Nelson Marilyn. Lonely Eagles [Electron resource] \ Poetry Foundation. URL:<https://www.poetryfoundation.org/poems/54636/lonely-eagles-56d235377679f>

5. Nelson Marilyn. Education and Biography [Electronic resource]/ URL:<https://www.encyclopedia.com/people/social-sciences-and-law/education-biographies/marilyn-nelson>
6. William K. Woolfitt. Oh, Catfish and Turnip Greens: Black Oral Traditions in the Poetry of Marilyn Nelson// -African American Review, 47, -Summer – Fall 2014, – pp. 231-246

Turana Abdullayeva

Summary

On some features of the children's poems of the modern American poet Marilyn Nelson

In American children's literature, as in other literatures, the history of poetry has ancient roots. Although we can only hypothetically say that American children's poetry originated with the ancient Indians, but at the present time we come across with the certain samples from that time. These ancient “pearls of words” – songs have passed through many centuries and have come down to our days, being improved as valuable examples of art. This article reveals some features of children's poetry of the twentieth century in American literature based on the work of Marilyn Nelson. She is a well-known children's poetess, distinguished both by her style of writing and the ability to succinctly express her thoughts. Her works find their way to children's hearts through a simpler and more rhythmic poetic style. In her poetry, she recounts the experiences she had as a mother and the experiences she witnessed while raising her children. Incorporating evidence from reviews, personal correspondence, and diaries, this study demonstrates that her children's poems, written on the theme of family and everyday life, are remarkable for their specificity.

Турана Абдуллаева

Резюме

О некоторых особенностях детских стихотворений современной американской поэтессы Мерлин Нельсон

В американской детской литературе, как и в других литературах, история поэзии имеет древние корни. Хотя мы только гипотетически можем сказать, что американская детская поэзия началась с древних индейцев, но в настоящее время мы встречаем определенные образцы с того времени. Эти древние жемчужины слов – песни прошли через многие века и дошли до наших дней, усовершенствовались и вошли в нашу жизнь как образцы художественного искусства, как ценные произведения. В этой статье изображаются некоторые особенности детской поэзии XX века в американской литературе на основе творчества Мэрилин Нельсон. Она известная поэтесса, пишущая в об-

ласти современной детской поэзии, отличающаяся и своей манерой письма, и умением лаконично излагать свои мысли. Ее произведения находят путь к детским сердцам благодаря более простому и ритмичному поэтическому стилю. В своих стихах она рассказывает об опыте, который она приобрела как мать, и о событиях, которые она наблюдала, воспитывая своих детей. С этой точки зрения, ее детские стихи, написанные на тему семьи и быта, примечательны своей спецификой.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ş.Xəlilli

Redaksiyaya daxil olma: 20.09.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 23.10.2021

Çapa qəbul olunma: 02.11.2021

UOT 821.111

İlyas Məmmədov

Bakı Mühəndislik Universiteti
ilyas_memmedov@hotmail.com

HARRİET BİÇER STOUNUN “TOM DAYININ DAXMASI” ƏSƏRİNİN CƏMİYYƏTDƏ YARATDIĞI TƏSİR

Açar sözlər: *Tom Dayının Daxması, quldarlıq, Amerika, Harriet Biçer Stou.*

Key words: *Uncle Tom's Cabin, slavery, America, Harriet Beecher Stowe.*

Ключевые слова: *Хижина дяди Тома, рабство, Америка, Гарриет Бичер-Стой.*

Giriş

Harriet Biçer Stou 1811-ci il iyun ayında Konnektikat ştatında dünyaya göz açmışdır. O, ailənin on üç övladından yeddincisi idi. Atası dövrün tanınmış rahiblərindən olan Liman Biçer, anası isə həddindən artıq dindar xanım Roksana Fut olmuşdur. Harriet dörd yaşında ikən anasını itirmişdir. O öz xatirələrində anası ilə əlaqəli sadəcə iki xatirənin yanında qaldığını, lakin həyatının hər anında ondan aldığı mənəvi duyğuları hiss etdiyini qeyd edir [5, s. 18]. Yazar uşaq yaşlarından vaxtını daha çox atasının otağında keçirir, anlamasa belə atasının oxuduğu kitabları maraqla incələyirdi. 8-9 yaşlarında olarkən ailədə aparılan siyasi, dini, tarixi müzakirələrə maraqla qulaq asır və öz fikirlərini bildirirdi. Məktəb illərində artıq onun yazıçılıq bacarıqları yavaş-yavaş özünü büruzə verməyə başlamışdı. Belə ki o, məktəbdə təşkil olunan inşa yazmaq yarışlarına mütəmadi qatılır və yazdığı inşalar xüsusi qonaqlara göstərilmək üçün seçilən iki-üç inşa arasında yer alırdı. Harriet Biçer Stou öz xatirələrində maraqlı bir hadisəni qeyd edir. Atası yaşadığı bölgədə tanınmış ziyalı olduğundan məktəbdə təşkil olunan inşa yarışlarının birinə jüri kimi dəvət edilir. İnşalardan biri Liman Biçerin diqqətini çəkir və həmin inşanı kimin yazdığını soruşur. Məktəb direktoru isə inşanın onun qızı Harrietə məxsus olduğunu söylədikdə atasını üzündə yaranan təbəssümü ömrü boyu unutmadığını bildirir [5, s. 31].

Məktəb illərində Harrietə ən çox təsir göstərən böyük bacısı Katerin idi. Hətta yazıçı daha sonralar vurğulayır ki, ona ən çox təsir göstərən şəxslər bacısı və qardaşı Edvard olub. Harriet bacısı Katerinin rəhbərlik etdiyi qızlar seminarıyasına daxil olur və təhsilini orada almağa davam edir. O, seminariyada latın və roman dillərini öyrənir. Onun savadı və yüksək bacarığı imkan verir ki, cəmi bir il ərzində latın dilini öyrənərək kiçik əsərləri tərcümə edə bilsin.

1832-ci ildə atasının Leyn İlahiyyat Seminariyasına direktor təyin edilməsindən sonra Harriet Biçer Stounun həyatında yeni səhifə açılır. Onlar ailəlikcə Ohayoya köçürlər. Harriet burada əsası bacısı tərəfindən qoyulan məktəbdə dərs deməyə başlayır. Ohayodakı günlərindən məmnun olmayan Harriet günlərin bir günü "Western Monthly" jurnalının redaktorundan əlli dollar mükafat fondu olan yarışda iştirak etmək təklifi alır. Tərəddüdsüz bu təklifi qəbul edən Harrietin yazdığı "Lot əmi" adlı hekayə yekdilliklə birinci yerə layiq görülür. Bu uğurundan ruhlanan Harriet Biçer Stou boş vaxtlarını yazıçılıqla məşğul olmağa yönəlir. Sinsinattidə üzv olduğu ədəbiyyat klubunda Harriet gənc seminariya müəllimi Kalvin Stou ilə tanış olur və 1836-cı ildə onlar ailə qururlar. Onların bu evlilikdən yeddi övladı dünyaya gəlir. Harriet bacısının yanında işləyərkən "An Elementary Geography" əsərinin həm-müəllifi olmuşdur. Onun ilk romanı isə 1843-cü ildə çap edilən "The Mayflower" əsəri idi. Daha sonra o yaranan müəyyən səbəblərə görə yaradıcılığına ara verir. 1850-52-ci illərdə Amerikada baş verən bəzi siyasi hadisələrdən təsirlənən yazıçı "Tom dayının daxması" əsərini yazmağa başlayır. Məhz bu əsər sayəsində Harriet Biçer Stou şöhrət qazanır və sayılıb seçilən yazıçılar sırasına daxil olur. Həmin əsərin ardınca "Tom dayının daxmasına gedən yol" əsəri 1853-cü ildə nəşr olundu. O, müxtəlif vaxtlarda yerli qəzet və jurnallarda məqalələr dərc etdirirdi. Harriet Biçer Stounun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü Amerikada vətəndaş müharibəsi başladıqdan sonraya təsadüf edir. 1862-ci ildən etibarən o, "Orr adasının mirvarisi", "Sorrentolu Aqni", "Ev və təsərrüfat sənədləri", "Balaca Tülkülər", "Nina Qordon", "Dini şeirlər", "Kverin balaca sakinləri", "Bacanın küncü", "Zamanımızın insanları", "Çəhrayı və ağ tiranlıq", "Həyat yoldaşım və mən" kimi əsərlər ortaya qoymuşdur. [9]

1970-ci ildən etibarən Harriet B. Stou Amerika Ədəbiyyat Bürosu üçün ucadan kitab oxuma səfərlərində iştirak edir. Belə səfərlər zamanı o, dövrünün tanınmış yazıçıları və şairləri Corc Eliot, Robert Brauning, Bayron və s. tanış olmaq imkanı əldə edir. Harrieti təkcə yazıçı və şairlər deyil, onun həmkarı olmayan digər peşə sahibləri-prezident Abraham Linkoln, Şəhzadə Albert, Arqil Hersoqu kimi siyasətçilər və dövlət xadimləri də çox sevirdi. Harriet Biçer Stou 1896-cı ildə 85 yaşında Konnektikatta dünyasını dəyişdi [5, s. 72].

Yazar və Amerika Cəmiyyəti

Harriet Biçer Stounun həyatı Amerikada quldarlığın əsas problem olduğu bir vaxta təsadüf edir. O dövrdə quldarlıqla bağlı fikirlər bir mənalı deyildi. Harriet Biçer Stou quldarlığın qəti əleyhinə olması ilə seçilirdi. Onun yaradıcılığının zirvəsi olan Tom dayının daxması romanında quldarlığın çir-

kin tərəflərinin əks olunması da təsadüfi deyildir. Harriet qulların həyatı, onların yaşayışı ilə ilk dəfə 1833-cü ildə Kentukkiyə səfəri zamanı tanış olur. Burada ziyarət etdiyi şəxsi yazıçı Tom dayının daxması əsərindəki cənab Şelbi obrazının timsalında göstərmişdir. O həmin vaxtlar hələki quldarlıqdan daha çox öz təhsili ilə maraqlanırdı. [5, s. 185]

Harriet Biçer Stounun abolisionist fikirləri və mövqeyi 1840-cı illərdən etibarən formalaşmağa başlayır. Həmin dövrdə atasının işlədiyi Leyn seminariyası quldarlıq əleyhinə fikirlərin formalaşdığı, abolisionistlərin bir araya gəldiyi əsas mərkəz olmuşdur. Seminariyada Teodor Ueldin rəhbərliyi altında artıq quldarlığa qarşı tələbə hərəkatı formalaşır. Teodor Ueld insanlara köləliyə qarşı məruzələr oxuyur və hətta bəzi cənublu sahibkarları da öz fikirlərinə tərəf çəkməyə nail olmuşdur. Belə sahibkarlardan biri Alabamadan olan cənab Birney idi. O nəinki öz qullarına azadlıq vermiş hətta quldarlıq əleyhinə “The Philantropist” qəzetini təsis etmişdir. Ancaq bu qəzetin fəaliyyətinə bir sıra təzyiqlər edilmiş və köləliyin saxlanmasına tərəfdar olan şəxslər onun ofisini dağıtmışdır. Bu hadisə Harriet Biçer Stounun abolisionist mövqeyinin yaranmasına təkan vermişdir. O həyat yoldaşına yazdığı məktubunda Birneyin mövqeyini dəstəklədiyini qeyd edir. Harriet Biçer Stounun köləliyə qarşı olduğunu göstərən bir çox fakt var. 1939-cu ildə onlar Kentukkidən mulat bir qız qəbul edirlər. Qız Ohayo qanunlarına görə azad idi ancaq bir neçə ay keçəndən sonra yazarın həyat yoldaşı xəbər alır ki, qızın əvvəlki sahibi şəhərə öz köləsini axtarmaq üçün gəlib. Qızın yəni-dən quldarlığın qəddar qanunları arasına düşməməsi üçün onu şəhərdən gizləncə çıxarıb təhlükəsiz yerə çatdırırlar [5, s. 176].

1850-ci il ölkə tarixində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəzi ştatlar quldarlığın ləğv edilməsinin tərəfdarı olur və abolisionistlərin sayı günü gündən artır. Köləliyə qarşı çıxanlar bu quruluşun parlaq gələcəyə malik olmadığını və konstitusiyada quldarlıqla əlaqəli maddələrin tədricən ortadan qalxmaqda olduğunu bildirdilər. Qulların saxlanması iqtisadi cəhətdən də sərfəli deyildi. Çünki pambıq artıq əvvəlki kimi gəlir gətirmirdi. Bir sıra ştatlarda qullara azadlıq verilir və bu isə öz növbəsində kölə sahiblərində narahatlıqlar yaradırdı. Kaliforniya ştatının bu rejimi ləğv etmək istəməsi Şimal və Cənub arasındakı münasibətləri müharibə həddinə gətirib çıxartdı. Müharibənin qarşısını almaq və ölkənin bütövlüyünü qorumaq üçün müəyyən addımlar atıldı. Cənublu sahibkarları sakitləşdirmək üçün “Qaçqın qullar haqqında qanun” layihəsi hazırlandı. Bu qanun icazə verirdi ki, quldarlığın hökmdar olduğu ştatlardan azad şatlara qaçan kölələr təqib edilsin və geri qaytarılsın. Hətta qaçan kölələrə köməyə etmək özü qadağan edilirdi. Qanun layihəsinin qəbul edildikdən sonra Harriet Biçer Stounun aldığı məktublar-

dan vəziyyətin nə dərəcədə acınacaqlı olduğunu görmək çox asandır. Hətta demokratiyanın beşiyi hesab edilən Boston qul təqibçilərinin at oynatdığı yerə çevrildi. Nəticədə bir çox ailələr dağılır, bəziləri evlərini tərk edərək Kanadaya qaçırdılar [5, s. 253].

Əsərin yazılmasına ilham verən amil

Bostonda gördüyü acı həqiqətlərdən və dəhşətli mənzərədən vahiməyə düşən Edvard Stou xanımına məktub göndərir. O, Qaçqın qullar haqqında qanunun səbəb olduğu dəhşətləri təsvir etdikdən sonra yoldaşına yazır ki, əgər mənim sənin kimi yazıçılıq qabiliyyətim olsaydı quldarlığın necə dəhşətli və utandırıcı bir şey olması barədə insanları məlumatlandıracaq bir əsər ərsəyə gətirərdim [5, s. 200]. Məktubu alan Harriet Biçer Stou elə bir əsər yazacağına söz verir və Tom dayının daxması romanını yazmağa başlayır. Tom dayı obrazının necə yaranması ilə bağlı danışanda yazar qeyd edir ki, həmin obraz o kilsədə oturarkən ağılına gəlib və evə qayıdan kimi onu canlandırmağa başlayıb. Harriet Biçer Stou köləliyə qarşı olan "National Era" jurnalı ilə müqavilə imzalayır və əsəri hissə-hissə orada yayımlayır. Əsərin jurnalda silsilə yazılar şəklində dərc olunması bir il çəkir və nəticədə yazıçı buna görə 300 dollar qonorar alır [5, s. 184]. Əsər Bostondakı nəşriyyatçılardan birinin diqqətini çəkir və onu kitab halında dərc etməyi təklif edir. O həmçinin əldə olunacaq gəlirin yarı-yarıya bölüşdürülməsini istəyir bir şərtlə ki çap xərcləri də eynilə qarşılansın. Professor Stou bunun riskli olduğunu deyərək təklifi qəbul etmir və tərəflər bütün satışın cəmi 10%-nin müəllifə çatması barədə razılıq əldə edirlər. 1852-ci ildə müqavilə imzalanır və əsər işıq üzü görür.

Əsərin Amerika cəmiyyətində yaratdığı təsir

Tom dayının daxması romanı Amerika cəmiyyəti üzərində çox dərin izlər buraxdı. Bu təsirlər özünü daha çox siyasi və incəsənət sahəsində göstərdi. Əsər nəşr olunduğu andan etibarən hitə çevrildi və yazara xeyli gəlir gətirdi [5, s. 189].

Siyasi baxımdan əsər abolisionistlər və köləlik tərəfdarları tərəfindən fərqli reaksiyalarla qarşılandı. Ölkə köləliyə baxışlarına görə Şimal və Cənuba bölündüyü üçün əsərin siyasi təsirindən danışarkən onun hər iki cəbhədə doğurduğu təsirlərdən danışmaq daha doğru olar. Bu əsərdən sonra şimallıların abolisionist hərəkatı daha az radikal görünməyə başladı və köləliyə laqeyd yanaşan bir sıra şimallıların mövqeyində də dəyişikliklər baş verdi. Yazıçı məktublarının birində əsərin təsiri haqqında danışarkən onu dörd yerə ayırır: 1) qatı abolisionist fikirlərin yumşalması, 2) Bu radikallığa görə bəzi insanlarda formalaşan anti abolisionist fikirlərin dəyişməsi, 3) Qaradərili insanlarda ümid, özünə inam və hörmət duyğularının formalaşması, 4) Bütün ölkə boyu zənci irqinə qarşı mülayim rəftarın formalaşması [5, s. 198].

Cənub ştatlarının da romana reaksiyası çox sərt oldu. Kələliyin tərəfdarları iddia edirdilər ki Stou quldarlığın yalnız bir tərəfini göstərən və qeyri real məlumatlar yazıb. Hətta bəzi ştatlarda əsərin nəşrini və ona sahib olması qadağan edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq əsər cənublular arasında da sürətlə yayılırdı. Hətta cənuba kələliyi dəstəkləyən, cənublu kələlərin şimaldan olan sənaye işçilərindən daha yaxşı yaşadığını təsvir edən çoxlu sayda ədəbiyyat nümunələri yarandı. Əsərini müdafiə etmək orada yazılanların real faktlara əsaslandığını sübut etmək üçün Stou “Tom dayının daxmasına gedən yol” kitabını yazdı [5, s. 204].

Stounun şah əsəri güclü ictimai rəy formalaşdırdı. Əsərin nəşrindən sonra şimalla cənub arasında olan fikir ayrılığı daha da dərinləşdi. Kələliyə zidd mövqeyi ilə seçilən Abraham Linkolnun prezident seçilməsi ilə bəzi cənub ştatları konfederasiyanın tərkibindən çıxdılar. Cənublular iqtisadiyyatın özəyi hesab etdikləri kələliyin aradan qalxmasından çox qorxurdular. Nəticə etibarilə bu fərqlər ölkədə vətəndaş müharibəsinin başlamasına gətirib çıxartdı. Dörd illik müharibədə ABŞ demək olar ki dağıldı. Stou Abraham Linkoln ilə görüşəndə prezidentin söylədiyi sözlər çox məşhurdur. Belə ki o, Stouya “bu böyük müharibəni başladan balaca qadın sən sən?!” demişdi [9].

Əsərin ən əsas təsirlərindən biri ədəbiyyat sahəsində müşahidə olunmağa başladı. Stounun əsərinə bənzər, onu təqlid edən çoxlu sayda ədəbiyyat nümunələri yarandı və qəzet, jurnallar vasitəsilə yayıldı. Misal olaraq Fransis Uatkinsin “Əlvida Eva”, və “Elizanın səyahəti”, həmçinin xanım Nikolsun “Mərhəmətli Eva” şeirlərini göstərə bilərik. Anti Tom şeir və yazıları da mövcud idi hərçənd ki, onların sayı daha az idi.

Əsərin musiqi sahəsindəki təsirləri də kifayət qədər çox idi. Romanın qəhrəmanlarına həsr, onları mədh edən kifayət qədər musiqi nümunələri ortaya çıxdı. Əsərdən ilhamlanaraq “Kral və Mən”, “Tom Dayının Balaca Evi” kimi səhnə əsərləri ərsəyə gəldi.

Əsər bütün dünyada şöhrət qazandı. Bir sıra dillərə tərcümə edildi. Əsərin aydın olmayan hissələri ilə bağlı yazıçıya ünvanlanan çoxsaylı məktubları özü şəxsən izah edir və cavablandırır.

Nəticə

Əsəri oxuyarkən 19-cu əsr Amerika cəmiyyətində hökmranlıq edən ədalətsizliyin və qəddarlığın, eyni zamanda dərisinin rənginə görə insan həyatının heçə sayıldığıнын şahidi oluruq. Əfsuslar olsun ki, günümüzdə də dünyanın bir sıra yerində insan həyatına dəyər verilmir, irqçilik, dini və milli mənsubiyyətinə görə şəxsiyyətin açaldılması halları geniş yayılıb. Baş verənlərdən nəticə çıxararaq gələcək nəsilləri rasizm bəlasından qorumaq və sağlam nəsillər yetişdirmək üçün Harriet Biçer Stou örnək ola bilər. Müxtə-

lif sahələrdə xüsusilə də ədəbiyyat sahəsində populyarlıq qazanmış qələm sahibləri geniş oxucu kütləsinə çatan əsərləri vasitəsilə sözügedən aktual problemlərə qarşı insanları maarifləndirmək yolunu tutmalıdırlar. Tom Dayının Daxması əsəri köləlik kimi dərin köklərə sahib ideyalogiyanın necə sarsıla biləcəyini nümunə olaraq bizə göstərir. Kainatda mövcud olan hər vasitədən təyinatı üzrə istifadə etmədiyimiz zaman cəmiyyətin sağlam sütunlar üzərində qurulduğunu iddia etmək doğru olmaz. Belə cəmiyyətlər gec ya tez məhvə məhkumdur.

Əsərdə keçən obrazların timsalında örnək alacağımız bir çox müsbət davranışlar vardır. İstər ən əziyyətli zamanında ümidini itirməyən Tom dayı istərsə də imkanlı sahibkar olmasına baxmayaraq doğru yolda olmağa çalışan cənab Şelbi oxucular üçün nümunəvi davranış sərgiləyirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. McPcherson, J. M, Battle Cry of Freedom, Oxford University Press, – 1988.
2. Rice, C. D, The Rise and Fall of Black Slavery, London, – 1975.
3. Robert, W. F, Without consent or contract: the rise and fall of American slavery, Norton, New York, – 1989.
4. Stou, H. B, Tom Dayının Daxması, "Hədəf Nəşrləri" MMC, – 2013.
5. Stow, C. E, The Life of Harriet Beecher Stow, Hartford, – 1889.
6. Stow, H. B, A Key to Uncle Tom's Cabin, Boston, – 1853.
7. Stow, H. B, Uncle Tom's Cabin, Wordsworth Editions Limited, London, – 1995.
8. William, B. A, Rethinking Uncle Tom: The political philosophy of Harriet Beecher Stowe, Lexington Books, USA, – 2009.
9. <https://www.harrietbeecherstowecenter.org/hbs/>

Ilyas Mammadov

Summary

The impact of Uncle Tom's Cabin by Harriet Beecher Stowe on society

Uncle Tom's Cabin is considered one of the most influential literary works in American literature. It deals with the common problem of nineteenth century-slavery. The author put down her personal experiences regarding slavery and tried to change the trend in the society. Thanks to her successful product, pillars of slavery shattered after its publication. Uncle Tom's Cabin achieved vast reputation and became a bestseller. The problems in the book which are approached from religious point of view demonstrates the author's thoughts and lifestyle.

In this article, the impact of the book on American society has been analyzed from various aspects. The influence of literature on the lifestyle of population and

political view of the society exhibits its quality. Therefore, the critics and literary community impose special attention on the effect of literature on people.

Ильяс Мамедов

Резюме

Влияние «Хижина дяди Тома» Гарриет Бичер-Стоу на общество

«Хижина дяди Тома» считается одним из самых влиятельных литературных произведений в американской литературе. Он имеет дело с общей проблемой рабства девятнадцатого века. Автор изложила свой личный опыт в отношении рабства и попыталась изменить тенденцию в обществе. Благодаря ее успешному продукту столпы рабства рухнули после его публикации. «Хижина дяди Тома» приобрела широкую известность и стала бестселлером.

В этой статье влияние книги на американское общество проанализировано с разных сторон. Влияние литературы на образ жизни населения и политические взгляды общества проявляет свое качество. Поэтому критики и литературная общественность обращают особое внимание на воздействие литературы на человека.

Rəyçi: fil.f.d., dos. N.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olma: 20.10.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 03.11.2021

Çapa qəbul olunma: 29.11.2021

UOT 82.

Əfsanə Bayramova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115

ecabrayilzade@gmail.com

AVESTA VƏ "ALOV" KONSEPTİ

Açar sözlər: *Avesta, od, Zərdüşt, din, xeyir, şər.*

Key words: *avesta, fire, Zoroaster, religion, good, evil.*

Ключевые слова: *Авеста, огонь, Зороастр, религия, добро, зло.*

Alov konseptini tədqiq edərkən Avesta üzərində tədqiqat aparmamaq yəqin ki, doğru olmaz. Avesta – zərdüştlüyün ən böyük tarixi abidəsi hesab olunur. "Avesta" sözünün mənası tam mənada izah olunmasa da, tədqiqatçılar onu qayda-qanun toplusu, hətta qanunun özü hesab edirlər. Avestanın bir neçə əsrə yaranması ehtimal olunur. Bu böyük əsərin əsasını təşkil edən "Qatlar" (Nəğmələr) Zərdüşt peyğəmbərin fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi qiymətləndirilir. "Avesta" və zərdüştlük haqqında Qədim Romanın, Yunanistanın, o cümlədən Azərbaycanın, İranın, Orta Asiyanın, Babilistanın çoxsaylı mənbələrində, ərəb, fars və avropa dillərində məlumatlar verilir. "Avesta"nın əsas səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada – Xeyir və Şər, Həqiqət və Yalan bir-birinə qarşı qoyulur. Bu mübarizədə insanın rolu danılmazdır və onun əsas silahı xeyir əməldir. "Avesta"da yalançılığa acınacaqlı, çirkin bir əməl kimi qaşı çıxılır. Zərdüştlyün bu müqəddəs kitabında təbii ki, ən əsas məfhumlardan bəlkə də birincisi od, atəş hesab olunurdu. "Zərdüşt dininin əsas müddəası ondan ibarət idi ki, dünyada bir-biri ilə daimi vuruşan iki qüvvə vardır. Bunlardan biri xeyir – Hörmüzd (Ahura-Məzda), digəri isə şər – Əhriməndir (Anqara-Maynyu). Zərdüştün dini təlimində baş ilahi qüvvə Hörmüzdür ki, onu od təmsil edir. Zərdüşt dininə inananlar atəşgədələr tikir, orada od yandırır və bu odu qoruyub saxlayırdılar. Onlara görə od müqəddəs bir qüvvədir, o, daima yanmalı və təbiətdə mövcud olan napak ünsürlərdən qorunmalıdır. Zərdüşt dininə inananlara görə, həyatın əsasını təşkil edən su, od, torpaq və havadır (külək). Onlar bu dörd ünsürü müqəddəs hesab edib, onların daima təmiz qalmasına səy göstərirdilər. Zərdüşt dininə inananlar odu göstərdiyimiz dörd ünsür içərisində ən müqəddəs baş ilahi və ulvi qüvvə hesab edirdilər. Onlar oda sitayiş edir, qarşısında səcdə qılıb, dua oxuyur və onun şərəfinə qurbanlar verirdilər.

Maqlar xalqın başına gələn bütün müsibət və fəlakətləri qəddar ruhun, Əhrimənin üzərinə yıxırdılar. Onlar mövcud ictimai quruluşun ilahi fəvqəlbəşər bir mənşəyə malik olduğunu təbliğ edirdilər” [4]. Göründüyü kimi od baş ilahi qüvvəni ifadə edir. Və odu qorumaq yanmasını təmin etmək əsas peşə hesab olunur. Od yanmalıdır ki təbiətdəki şər, çirkli olan bütün əməlləri yandırır məhv etsin. Onlar oda qurbanlar verirdilər hətta bəzən bu qurbanlar insanların özləri belə ola bilərdi. “*Herodot.Tarix. əsərinin I kitabında yazır: Ahura Mazda dinində müqəddəs od əbədi hesab edilir, ona görə də iranlılar atəş yandırmazlar*” [1, s.8].

“*Zərdüşt dini ədəbiyyatında deyilir: – İlk yaranışda od yarandı və üç hissəyə bölündü: bir hissəsi Gəzən yerinə düşdü. Bu, şahların və döyüşçülərin odu hesab edilirdi. Sasani şahları başlarına tac qoyduqda bu odu ziyarət etməyə gedərdilər. Burada olan Azərgəşəsp atəşgədəsini bütün odların mənbəyi bildirdilər. İkinci od hissəsi Azərfrənbəğ adlanır. Bu od din başçılarının odu idi və Karyan (Fars) adlanan yerdə düşmüşdür. Üçüncüsü isə kəndlilərin odu olub Rivənd Nişapur adlanan yerə də düşmüşdür. Bu üç atəşgədədən hər biri müəyyən cəhətdən müqəddəs sayılırdı. Azərgəşəsp Gəzən atəşgədəsi Zərdüştün doğulduğu yer olduğu üçün daha müqəddəs hesab edilirdi*” [2,s.5].

Yuxarıdakı qeyddən də məlum olduğu kimi, Zərdüştlükdə ilk yaranan məfhum oddur və insanlar da odun meydanagəlmə yerlərinə görə qruplaşmış, təbəqələşmişdir.

Zərdüştün vətəni haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Çox böyük ehtimal ki, İranın şərq vilayətləri, Orta Asiya zərdüştün vətəni hesab olunur. Hətta Azərbaycanı Zərdüştün ana vətəni hesab edən alimlərdə az deyildir. “*Əbəs yerə Azərbaycanı. Odlar ölkəsi adlandırmayıblar. Fravaşi himnində (Yəşt 13. Fərvər dinyəşt.)deyilir: Fravaşi-dindar Atarpata ehtiram göstəririk. Bu yəştdə Atarpat – atəş atası, Atarvan – od qoruyan anlamını verir*” [1, s.11].

Professor Ramazan Qafarlı da “Avesta”nın vətəninin Azərbaycan olduğunu qeyd edir. “XVIII-XX yüzilliklərə aid Avropa mənbələrində atəşpərəstlərin baş ziyarətگاهی isə Bakıda göstərilir. Eləcə də hal-hazırda dünyada üç yerdə Zəratuştr məbədi mövcuddur: Bombeydə, İranda (Cənubi Azərbaycanda) və Suraxanıda. Və ən müqəddəsi yenə də Azərbaycandakılar sayılır” [2, s. 232].

İran ədəbiyyatçılarından Məhəmməd Muin də bir çox əsərlərini Avestaya həsr etmişdir. M.Muin odun əhəmiyyətini qeyd etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir ki: “*Arilər oda başqa tayfalardan daha artıq hörmət edirdilər. Ümumiyyətlə, mənbələrin göstərdiyinə görə, od müxtəlif dini əqidələrə malik olan insanların həyatında da mühüm rol oynamışdır*” [1, s.11]. İranın geniş ərazilərində və Güney Azərbaycan ərazisində yaşayan Azərbaycan türklərinin də həyatında od mühüm yer tutsa da onlar arasında daha çox Tanrıçılıq yayılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi "Avesta"da alov, od, atəş ən uca, ən dəyərlı məf-huma dəlalət edir. Hətta oda olan hörmət Zərdüştlərin Atəşpətəst adlandırıl-mağına səbəb olmuşdur. Burda ən önəmli fikirlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Zərdüştlər məbədlərində odu sönməyə qoymurlar. Bu, eynilə ibtidai icma quruluşunu xatırladır. Paleolit dövründə ilk insanlar da odla tanış olduqdan sonra od başında toplanır və odu sönməyə imkan vermirdilər. Zərdüştlükdə odun əhəmiyyətini ifadə edən daha başqa fikrə də diqqət edək: "Zərdüştlik-də odun və od kultunun əhəmiyyətini qiymətləndirməmək mümkün deyildir. Avestada və zərdüştlikdə od o qədər böyük rol oynamışdır ki, zərdüştləri çox zaman – atəşpərəstlər adlandırırlar. Od (Atar, sonralar Azər) ilahi əda-lətin – Artanın (Avestada Aşa) ifadəsi, yaxud simvolu hesab olunurdu. Zər-düştü səcdəgahlarında odu sönməyə qoymur, ona səcdə edilir, onun şərəfinə məbədlər ucaldılırdı" [1, s.17].

Mövzuya "Avesta"dan götürdüyümüz parçalarla davam edək. Təbii ki, bu nümunələrdə də oda, alovla olan dərin hörmət dolu fikirlər ifadə olunmuşdur.

"Yəsna, 31-ci Hat, "Əhnəvəydqat" 3. Ağıl və **odunla** verəcəyin əcri, doğru dindən öyrəniləcək məsəlləri və ondakı göstərişləri, ey Məzda, öz di-linlə mənə söylə ki, öyrənib bütün insanları yeni dinə gətrim" [1, s.30].

Diqqət etsək görərik ki, od ağılla eyni dərəcəyə qoyulur. Onların fik-rincə od onlara savab bəxş edə biləcək bir məfhumdur.

19. "Ey Əhura, sən iki qrupu mükafatlandıran zaman o adamın sözü-nə qulaq asmaq lazımdır ki, düzgün düşünsün, o ağıllı adamın sözünə ki, hə-yatın həkimidir. Ey Məzda, o adam ki, sən **alovlu odun** qarşısında sarsıl-madan danışır" [1, s.32]. Məzdanın odu alovu o qədər güclüdür ki, o düz-gün düşününən, həyat həkimi belə onun qarşısında sarsıla bilər.

"Yəsna, 34-cü Hat, "Əhnəvəydqat" 4. Ey Əhura, doğruluq friştəsindən daha güclü olan **odundan**, vəd etdiyini o qüdrətli qüvvədən istəyirik ki, dostlara dinlik və rifah versin, düşməni isə, ey Məzda, bir əl işarəsi ilə əzaba, möhnətə uğratsın [1, s.39]. Əhura-Məzdanın odu doğruluq mələyindən daha güclüdür.

"Yəsna, 43-cü Hat, "Uştəvəydqat" 4. Ey Məzda, mən səni o zaman qüdrətli və müqəddəs tanımaq istəyirəm ki, hər qrupun payını əlinə alıb ya-lanpərəstə, cəza və doğruluq sevənə mükafat verəcəksən. Bu, o zaman ola-caqdır ki, sən **odunun** güclənmiş **alovları** Əşa vasitəsilə mənə pak davra-nış qüvvəsi bağışlayacaqdır" [1, s.42]. Bu fikir isə İslamın axirət inancını xatırladır. Axirət günü insanlar qruplara ayrılacaq və hər kəsin əməllərinə görə mükafatı və cəzası əllərinə veriləcək. Bura da isə bu hesablaşmanın Məzdanın alovunun pak təmiz davranışlar bağışladığı gün olacağı bildirilir.

9. Səni pak tanıdım, ey Məzda Əhura, o zaman ki, Bəhmən mənim ya-numa gəlib soruşdu: "Özünü nə ilə tanıtdırmaq istəyirsən?" Cavabında de-

dim” Sənin odun qarşısında dua edib, bacardıqca doğruluq haqqında düşünməklə”. [1, s. 43]

Yəsna, 51-ci Hat “Vohuxşətraqat” 9. Ey Məzda, **qızarmış od** və dəmirdən iki tayfaya verəcəyin əvəzdən canlarda bir əlamət qoy: yalanpərəst üçün ziyan və doğruluq tərəfdarı üçün xeyir əlaməti. [1, s.70]

Hvarno himni . (Yəşt 19. Zəmyad-yəşt.)

50. .Ey ü.ağızlı Dahak!

Geri gəl! Toxunma ona!

Əgər sən

Bu əl.atmaza təcavüz etsən,

Yandıraram arxadan,

Həm sənin ağzından

Alışıb .ıxaram.

Sən daxil ola bilməzsən

Ahuranın verdiyi yerə,

Həqiqi dünyanı

Məhv etmək üçün!.

Hər iki pəncəsini

Qırdı, qopardı Dahakın

O qorxdı həyatı üçün,

*Çünki **Od***

çox qorxulu idi.[1, s. 185]

“Avesta” da Mitra Himninə verilən şərhdə od məfhumu belə qeyd olunub “1. **Oda** Həqiqətlə Yalanı ən doğru yolla ayıran vasitə kimi ehtiram edir və o, Ahura Mazdanın oğlu hesab edilirdi. Doğru yol deyərəkən Həqiqətə gədən yol nəzərdə tutulur” [1, s. 210].

Vərtrahna himninə həsr olunmuş şərhdə isə bu qeydləri görürük: “5. Haparasi – kiparis ağacı, həmişəyaşıl olmaqla ağaca oxşar ardıc kolu. Bu bitkidən Mərkəzi Asiyada bir çox xalqlarda Tanrını ətirli, xoş iy ilə mədh etməkdə istifadə olunurdu . Namadka, görünür, yaşıl, tər budaqlardır. Zərdüştü düşüncəyə görə müqəddəs atəşə, ancaq təmiz və quru odunu qoymaq olardı. Odunu xüsusi olaraq qurudur və sonra oda qoyurdular. **Oda** qoyulan yaş ağac sular üçün təhqir olardı. Zərdüştilər suların, torpağın, **odun**, yaradılan bütün yaxşılıqların təmiz saxlanılmasına borclu idilər” [1, s. 215].

Beləliklə, “Avesta” da alov, konseptinə olan münasibəti nəzərdən keçirmiş olduq. Qeyd olunanlarda da məlum olur ki, Zərdüştülkdə alov konseptinə dünyanın başlanğıcı, əsas hərəkətverici qüvvəsi, doğruluğun, təmizliyin dünyada yayılmasına vüsət verəcək yeganə və eyni zamanda ali bir qüvvə kimi yanaşılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. AVESTA. Bakı, APOSTROFF., 2017, 236 s.
2. Qafarlı Ramazan. Mifologiya. Altı cildddə. İkinci cild. Ritual mifoloji dünya modeli. Bakı, "Elm və Təhsil", 2019, 432 s.
3. Milli Virtual-Elektron Kitabxananın e-nəşri. Bakı – 2016. 76 s.
4. <https://sesqazeti.az/news/mia/308758.html>

Afsana Bayramova

Summary

Avesta and the concept of "Fire"

The article discusses the meaning of the word Avesta. A certain part of the "Layers", which formed the basis of the "Avesta", which is considered an example of the individual creativity of the Zoroastrian prophet, was studied on the basis of the concept of flame. The human factor in the struggle between good and evil is also considered, which is the main content of the work. Of course, the focus is on the concept of fire, which is the main content of the Avesta. The idea of how the concept of fire enters the Avesta and in what sense fire is used is carefully considered. It was noted that the main representative of the fire was "Ahura Mazda". The concept of fire, which is of great importance in Zoroastrianism, is supposed to have first appeared in the Avesta. It has even been suggested that the place where fire first appeared and that these places are very important in Zoroastrianism. Thus, the idea of where Zarathushtra lived was basically formed. The idea that the Avesta was created in Azerbaijan, the Land of Fire, was also mentioned based on sources. Examples in the Avesta related to the lexeme fire and flame have also been studied by comparing their different meanings.

Афсана Байрамова

Резюме

Авеста и понятие «Огонь»

В статье рассматривается значение слова Авеста. Определенная часть «Слоев», которые легли в основу «Авесты», считающейся образцом индивидуального творчества зороастрийского пророка, изучалась на основе концепции пламени. Также рассмотрен человеческий фактор в борьбе добра и зла, что составляет основное содержание произведения. Разумеется, в центре внимания находится понятие огня, составляющее основное содержание Авесты. Тщательно рассмотрено представление о том, как понятие огня входит в Авесту и в каком смысле употребляется огонь. Отмечалось, что главным представителем пожара была «Ахура Мазда». Предполагается, что концепция огня, имеющая большое значение в зороастризме, впервые появилась в Авес-

те. Было даже высказано предположение, что место, где впервые появился огонь, и что эти места очень важны в зороастризме. Таким образом, в основном возникло представление о том, где жил Заратуштра. Идея о том, что Авеста была создана в Азербайджане, Стране огней, также упоминалась на основе источников. Примеры в Авесте, связанные с лексемой огня и пламени, также были изучены путем сравнения их различных значений.

Rəyçi: fil.f.d. A.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olma: 15.10.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 03.11.2021

Çapa qəbul olunma: 19.11.2021

UOT 82.

Ülviyyə Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
fil.f..dos.
ulviyya_28@mail.ru

RALF UOLDO EMERSONUN RUHI DÜNYAGÖRÜŞ MÖVQEYİ

Acar sözlər: *Emerson ,oçerk, fəlsəfə, puritan dəyərləri.*

Key words: *Emerson, sketch, philosophy, spiritual outlook.*

Ключевые слова: *Эмерсон, очерк, философия, пуританские ценности.*

Ralf Uoldo Emerson Amerikanın humanitar fikir tarixində əlahiddə yer tutur. Amerikalılar bir xalq kimi təşəkkül tapdıqları dövrdə qısa bir zaman kəsində milli Dantenin yaxud Şekspirin meydana gələcəyini gözləyirdi. Lakin tale xalqa sənətkar əvəzinə mütəfəkkir bəxş etdi. Amerikalı mütəfəkkirlər arasında Emerson ilk dəfə Atlantik okeanının sahilində Amerikanın məskunlaşmasından sonra baş verən iqtisadi və mənəvi inqilabı dərk və şərh etməyə nail oldu. O öz əsərlərində Amerikanı dünya dövlətinə çevirən demokratik dəyişikliklərin mahiyyətini izah etdi.

Emerson bu dəyişiklikləri iki şəkildə öz əsərlərində ifadə etmişdir: bir tərəfdən bu, şəxsiyyətin iqtidara qarşı etirazını əks etmiş, digər tərəfdən Conatan Edvardsin və Bencamin Franklinlinin dünyaduyumunun dixotomiyasını təcəssüm etmiş və bununla da amerikan gerçəkliyinin yaradıcı inkişafına meydan açan ziddiyyəti və harmoniyanı ifadə etmişdir. Lakin Emerson öz ideyalarını nə fəlsəfə, nə də incəsənət vasitəsilə ifadə etmişdir. Onun məntiqi və metafizikası dəqiq sistemə çevrilməmişdir. Sənətkarlığı isə dahi amerikan romantiklərində olduğu kimi öz sərbəstliyini qoruyub saxlayırdı.

“Biz harada özümüzü həqiqətən tapırıq?” – deyər Emerson “Təcrübə” oçerkində özü-özündən soruşur və cavab verir ki, “biz təbiətlə üz-üzə gələndə özümüzü tapırıq; təbiət insanda hər bir şeyi müəyyən edir” [5]. Daxili bütövlük insanın daxili mahiyyətini təşkil edir. Emerson öz məhrəm “mən”ini azsaylı şeirlərində və oçerklərində ifadə etmişdir. Lakin bu yazılar son dərəcə dərin təsir gücünə malik olmuş, insanlarda bəşəri keyfiyyətlərin aşılmasında böyük rol oynamışdır. Lakin bununla belə Emersonun özünün daxili aləmi bu günə qədər axıra kimi dərk olunmamışdır.

Emerson bütün ömrü boyu həyatı dərk etməyə cəhd göstərirdi, lakin xarakterinə xas olan ağciyərlik ona gerçəkliyi birbaşa öyrənməyə mane olurdu, buna görə də o bunu dolayısı ilə, kitablar vasitəsilə nail olmaq istəyirdi. Hələ uşaq yaşlarından bir növ atasını əvəz edən bibisi Meri onun tərbiyəsi ilə məşğul olur, onda mütailəyə həvəs oyardı. Onun sayəsində Ralf Şekspirin və Miltonun, Bekonun və Berkin əsərləri ilə tanış olmaq imkanı əldə etdi. Bu mütəfəkkirlər ömürlük onun ən yaxın dostlarına çevrildilər və onların əsərləri Emersonun böyük kitabxanasında ən şərəfli yerləri tutdular. Bibisi onda həmçinin puritanizmə dərin məhəbbət hissi aşlamışdı və o da yaxın qohumları kimi unitar kilsəsinin keşişi rütbəsini qəbul etmişdi.

Yaşa dolduqca Emerson sərt puritan dəyərlərindən çıxış edən bibisinin təsirindən azad olur və bunun nəticəsində onun mütaliəsi daha zəngin və rəngarəng olur. Emerson ali təhsilini məşhur Harvard universitetində almışdır. Lakin o, təhsil proqramına fikir vermirdi və orta səviyyəli tələbə olmaqla kifayətlənirdi. Öz biliklərini artırmaq ehtiyacı duyan Emerson Platonun, Montenin, Nyutonun, Svedenborqun və Plutarxın əsərləri ilə tanış olur. Lakin Emerson daha tez-tez tarixi əsərlərə və müxtəlif dövrlərin mütəfəkkirlərin – Şlegelin, madam dö Stalin, fars şairlərinin, neoplatoniklərin fikirlərini ehtiva edən antalogiyalara müraciət edirdi.

Emersonun mütaliəsində iki tendensiya açıq-aydın özlərini büruzə verirlər: birincisi, o, skeptiklərin, rasionalistlərin və alimlərin əsərlərindən mənəvi həqiqətlərin praktiki əsasını əxz etməyə çalışırdı; ikincisi, o, romantiklərdən intuitivliyin təbiətini öyrənməyə can atırdı. Bunlardan birincisi onu real həyatla, ikincisi isə allahla yaxınlaşmağa imkan verirdi. Mütailə prosesində o zəkasını inkişaf etdirməkdən daha çox təxəyyülünə meydan açırdı. Onun axtarışlarının ikili təbiəti onun özünün xarakterinin ikililiyindən və onun ədəbi yaradıcılığına gərginlik verən dualizmindən xəbər verirdi. Emerson daim bu iki başlanğıcı üzvi vəhdətdə birləşdirməyə can atırdı, lakin özünün erkən əsərlərində hələ intuitivlikdən çıxış edərək həqiqətə aparıcı məntiqi yolu dəqiq şəkildə müəyyən edə bilmirdi. Bu iki bir-birinə əks olan başlanğıcı birləşdirməyi o, ingilis şairi Kolricin sayəsində öyrəndi.

Emersonun həyatında romantik böhran 1832-ci ildə, onun keşiş rütbəsindən imtina etdiyi dövrdə baş verdi. Onun əsasən mütailəyə söykənən ruhi müstəqilliyi indi xarakterinin, zəmanənin və ənənələrin təsiri altında köklü dəyişikliklərə uğramışdı. Bununla bağlı o sonralar yazırdı: “İnsan olmaq istəyən şəxs konformist ola bilməz. Son nəticə etibarilə sizin şəxsiyyətinizin bütövlüyündən başqa müqəddəs heç bir şey yoxdur” [5]. O hələ özünün axıra kimi dərk edə bilmədiyini, lakin labüd olan qeyri-müəyyən bir seçimlə üz-üzə qalmışdı. Emerson öz mahiyyətini tapıb ona qovuşmaq üçün ətraf dün-

yadan imtina etmək məcburiyyətində idi. Məhz bu dövrdə mütəfəkkirin gələcək fəaliyyətinin aparıcı istiqamətini müəyyən edən üç cəhət – idraka yox, mənəvi hissə inanc, özünə inamsızlıq və təbii ünsiyyət vasitəsi kimi bəlağətə üstünlük vermək özlərini bürüzə verirdilər.

Emersonun romantik üsyanı iki şeyin – insanın ruhi aləmini buxovlayan kilsə hakimiyyətinin və mütəfəkkirin fikrincə ruhiliyi qətlə yetirən və vəhyi inkar edən XVIII əsr rəsionalizminə qarşı yönəlmişdi. Onlardan birincisi küfrə aparırdı, çünki hər bir insan özü özünün kilsəsinə çevrilirdi, ikincisi isə fərdiyyətçiliyə sövq edirdi. Onun dünyagörüşünün əsasında duran zəruriyyətə tabe olan “özünəinam” postulatı bununla izah olunur.

Emersonun dünyaduyumunda get-gedə mərkəzi yer tutan romantizm onun rəsmi dinə münasibətində dəyişikliklər etdi. O, ruhi dəyərlər axtarışı ilə dağlara üz tutdu və burada öz baxışlarını yenidən nəzərdən keçirdi. Bu Emersonun taleyində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. O belə bir nəticəyə gəldi ki, insanın öz ruhu əleyhinə mübarizə aparması Don Kixotun yel dəyirmanı ilə savaşıma bənzəyir. O etiraf etməli oldu ki, “kompromissiz ictimai həyat qeyri-mümkündür” və nəhayət labüd seçimi etməli oldu: “Mən əvvəlki kimi çoxlarının biganəliklə və ikrah hissi ilə “müqəddəs yer” adlandırdıqları kilsəyə gedə bilmərəm” [5]. Onun kilsədən aralanması bu və ya digər təlimlə yaxud formulla bağlı deyildi. Məsələn onun şəxsi vicdan məsələsi idi. O, Bostona qayıdanda konformizmi artıq keçmiş mərhələ idi, çünki mütəfəkkir özü ilə mübarizədə özünə qalib gələ bilmişdi. Özünə inamsızlıq artıq ona mane ola bilməzdi, çünki şəxsi uğur onun üçün heç bir əhəmiyyətə malik deyildi.

Kamilliyə nail olmazdan əvvəl “biganəlik durumu”ndan keçməli idi: azad özünüdərk prosesində daxili “mən”in özünü o, ətraf aləmlə bütün əlaqələrini qırmalı idi. Emerson öz gələcəyini son dərəcə dumanlı görürdü. Gələcək həyat yoluna aydınlıq gətirmək üçün o, Maltaya səyahətə getdi. Səyahətə ikrah hissə baxmayaraq Emerson havasını dəyişmək və dincəlmək üçün bir il ərzində Avropada qalmalı oldu. Bu dövrdə o artıq otuz yaşına qədər qoymuşdu, həyatda isə böyük uğur qazana bilməmişdi, səhhəti də ona böyük problemlər yaradırdı. O özünə qarşı son dərəcə amansız idi: “Şübhəsiz ki, insanın daim özü haqqında düşünməsi böyük günahdır. Bu baxımdan mən özüm üçün həm komediya, həm də faciəyəm”. Doğma vətənə qayıdış Emersona daxili ruhi yüngüllük gətirdi: “Mən səyahətimin başa çatmasına sevinirəm. Mən avara olmaq üçün həddindən artıq qocayam” [1, s.49]. Bu sözləri otuz yaşını yenidən haqlamış bir insan deyirdi.

Onun inancları xüsusilə Avropadan qayıdandan sonra on il ərzində son dərəcə güclü idilər və onun varlığına hakim kəsilmişdilər. 1844-cü ildə onun “Oçerklər”inin işıq üzü görməsi dünyagörüş mövqeyində baş verən

dəyişikliklərdən xəbər verirlər. Öz əlyazmaları əsasında, qısa zaman kəsi-mində Bostonun mason cəmiyyətində yetmiş beşdən artıq nitq söyləmişdi. Bu dövrdən başlayaraq Emerson həyatda özünün əsl yerini tapdı: həqiqətdən xəbər verən vəhy missiyyası onun alın yazısı idi.

Lakin onun üsyankar ruhu sakitləşmək bilmirdi. Özünəqapanmaq meylini və ekzistensial tərəddüdlərini dəf etməyə nail olmuş Emerson illər keçdikcə həyat mövqeyini – nədən imtina etdiyini və nə ilə razılaşdığını də-qiq şəkildə müəyyən etdi.

Emerson yaradıcılığının zirvəsi olan, 1836-cı ildə nəşr olunmuş və mütəfəkkirin özünün “Birinci fəlsəfə” adlandırdığı “Təbiət” əsəri bu dövrün məhsuludur. Müəllif bu kitabın ideyası ilə bağlı yazırdı: “Mən Birinci fəlsə-fənin qanunlarını bəyan etmək istəyirəm. Bu qanunların elan olunmaları mə-nəvi möhtəşəmlik hissini oyadır. Onlara inananlar böyük adamlardır. Ortaya qoyulmuş hər bir müddəa böyük orbiti xatırladır. Göy cismi hərəkət istiqə-mətindən asılı olmayaraq bütünlüklə bu orbitin hüdudlarındadır. Buna uy-ğun olaraq hər bir durum özündə bütün həqiqəti ehtiva edir” [4, s.67].

Şübhəsiz ki, Emerson “Birinci fəlsəfə” anlayışını fərziyyələrə böyük önəm versə də, yalnız nəticələrə inanan Bekonun insan zəkasını “prima philo-sophia” (“birinci fəlsəfə”) adlandırması ilə bağlayır. Çox güman ki, xristian mistisizminə meyl edən Emersonun müxtəlif sektalara rəğbəti onların ideologi-yasının neoplatonizmdən və şərq intuisiyasından bəhrələnməsi ilə əlaqədardır.

Mövcud doqmaları bir kənara atan Emerson yeni təlimin qanunlarını bəyan etdi. Bu təlimə görə məntiq faydasızdır, çünki “sarsaq ardıcılıq dar düşüncəli adamları qorxutmaq üçündür”. Emersonun Kantın, Hegelin, Şleyermaherin, Şellingin fəlsəfəsinə yaxınlığı aldadıcıdır: o, bu mütəfəkkir-lərin konsepsiyalarını birbaşa deyil, dolayısı ilə əxz etmişdi.

Emersonun oçerki “mən”lə “qeyri-mən”, ruhla təbiət arasında mövcud fərqi nəzərdən keçirir və beləliklə ilkin dualizmi müəyyən etməyə cəhd gös-tərir. “Mən” şüurdur, insanın allaha bağlanan hissəsidir; “qeyri-mən” şüurun obyektivləşməsidir; “mən”lə “qeyri-mən” qarşılıqlı münasibətdədir. Lakin təbiət də “qeyri-mən” qismində allahla bağlıdır. Təbiətin reallığı özünü “Al-lahın şüursuzluqda proyeksiyası kimi büruzə verir. İkinci dualizm Təbiətlə Allah, üçüncüsü isə Allahla İnsan arasında mövcuddur. Bu dualizmlər üçlük təşkil edirlər. Onun mənası İnsanın, Allahın və Təbiətin mücərrəd eyniliyi ilə yox, iki amilin arasındakı qarşılıqlı münasibətlərlə bağlıdır. İnsan Təbiəti seyr edərək Allahı dərk edir. Ulduzların, güllərin, heyvanların, dağların şüurlu dərkə onun müdrikliyini təcəssüm edir, lakin insan əvvəlcə onları şüursuz şəkildə, sonra isə “əsl və əbədi gözəlliyin görüntüsü” qismində qav-rayır və bununla da dünyanın düzümünün ilahi prinsipini başa düşür.

“Təbiət” kitabına yazdığı ön sözdə o göstərir ki, “təbiət” sözünü iki – gündəlik insandan asılı olmayan varlıq və ideal ruhun fenomenal təzahürü mənalarında işlədir. Bununla belə heç bir anlaşılmazlıq yaranmır. Anlayışlar bir-birilə dolaşır düşür. Hər bir şeyin əsasında duran xarici vəhdəti araşdırmaq üçün müvəqqəti dualizm tətbiq etmək lazımdır. Emersonun ilk kitabının müqəddiməsində bəyan olunmuş bu prinsip sonralar onun bütün əsərlərində tətbiq olunurlar. Mütəfəkkir düşüncənin predmetindən daha artıq onun prosesi ilə məşğul olduğuna görə onun mövqeyini çox zaman dualizm kimi dəyərləndirirlər. Lakin bu, Emersonun metodudur, metod isə məlum olduğu kimi onun təlimində mühüm yer tutur.

Emerson Svedenborqdan əxz etdiyi təbii və mənəvi qanunlar arasında uyğunluq təliminin özünün ilkin müddəalarının təsdiq etdiyini iddia edirdi: “İnsanın mənəvi tərəfi də onun maddi tərəfi kimi reallıqdır; materiya materi-yaya təsir etdiyi kimi ruh da ruha təsir edə bilər”. Hər bir sahədə elə qanunlar mövcuddurlar ki, onların araşdırılması elmə çevrilə bilər; bir sahənin bilikləri digər sahənin biliklərinə uyğun gəlirlər. Təbiətin və etikanın qanunları bir-birindən fərqlənsələr də, həqiqətdə onlar bir-birilə bağlıdır: “İnsanlar üçün qanun mövcud olduğu kimi ona paralel olaraq nəsnələr üçün də qanun mövcuddur” [2, s.48]. Həqiqətdə həm materiyanı, həm də ruhu eyni qanunun idarə etməsinə inam Emersonu təbiət elmlərinin tərəqqisini qeyd-şərtsiz qəbul etməyə sövq edirdi, çünki bu, xristian dininin təməlini sarsıda bilməzdi. Bununla mütəfəkkir elmlə din arasında mövcud olan ziddiyyəti aradan qaldırmağa cəhd edirdi.

Emerson insanın ruhu “mənəvi hiss” qismində nəzərdən keçirmək qabiliyyətinə müraciət edir; o, insanın intuitiv şəkildə mənəvi qanunlarını dərk etmək bacarığını ən yüksək dəyər hesab edirdi.

İki ilkin müddəanın – insanın təcrübə aləmində mərkəzi yeri, maddi və ruhi qanunların tam uyğunluğu əsasında Emerson praktiki fəlsəfəsini müəyyən edən digər prinsipləri işləyib hazırladı. Bu prinsiplərə söykənərək o, özünün kompensasiya yaxud həyatda bir-birilə mübarizə apararı qüvvələrin tarazlığı qanununu, yaxşılıq və yamanlıq haqqında təlimini, hər bir insana, tərəqqi ideyasına, insanlar arasında məhəbbətə və fəvqəlruh nəzəriyyəsinə dərin inamını əsaslandırdı. Onun mürəkkəb simvollar sistemi ilə vahid mənəvi harmoniyanı ifadə edən xüsusi “dil” qismində incəsənət və poeziya nəzəriyyəsi də bundan qaynaqlanırdı.

Bu, puritanizmin təməli üzərində təşəkkül tapmış, romantik və demokratik idealın nümunəsinə uyğun yaradılmış, ağır amerikan təcrübəsiylə sınaqdan keçirilmiş yeni ruhi dünyagörüş mövqeyi idi. Bu dünyagörüş mövqeyi üçün faydalı olan hər bir şey – keçmişdən Platonun və onun davamçıla-

rının müdrikliyi, Bekonun və Montenin induktiv metodu, Şərqi dini və poetik mistikasi, gələcəkdən təbiət elmləri və ölkənin sənaye inkişafının labüd şəkildə ortaya qoyacağı materializm diqqətlə və ətraflı şəkildə öyrənilir üzvi tərkib hissəsi qismində yeni təlimə daxil edilirdi. Nəticədə bir-birilə mübarizə aparan qüvvələr statik vəhdətə deyil, dinamik harmoniyaya mün-cər olundular; statik fəlsəfi sistem deyil, inkişaf və dəyişikliklər konsepsiyası meydana gəldi. Oçerklərinin birində Emerson xalq kütlələrinin müdafiəsinə qalxaraq göstərirdi ki, əgər gerçəklikdə insan təbiətinin ziddiyyətləri məntiqi həllini tapmasalar da, ən azı barışırlar. Onun təklif etdiyi həqiqəti həm intuitiv yolla, həm də təcrübə vasitəsilə öyrənmək üsulu şəxsiyyətin ikiləşməsindən daha çox, təcrübənin bitkinliyindən xəbər verirdi.

Tamamilə yeni dünyagörüş konsepsiyası ortaya qoyan Emerson həm alimlər, həm də din xadimləri tərəfindən sərt tənqiddə məruz qalacağını gözləyirdi. O, alimə müraciət edərək deyirdi: “Sənin izah və müqayisə etməyin, bütün sistemlərin mahiyyətini üzə çıxarmağın heç bir fayda verməyəcək; həqiqəti mexaniki yolla əldə etmək mümkün deyil”. Sonra o öz fikrini davam etdirərək deyirdi: “Düşünən insan ona verilən alətlər qarşısında qorxub geri-yə çəkilməməlidir. Kitablarda alimin boş vaxtlarını keçirməsi üçün nəzərdə tutulmuşlar. Əgər o, Allahın demək istədiklərini birbaşa oxumağa qadirdirsə, başqalarının yazdıqlarını oxumağa qiymətli vaxtını sərf etməməlidir”. Emerson yazıçıya müraciət edərək deyirdi: “Əsl kitablarda hələ yazmaq lazımdır. Poeziya hələlik özünün yalnız ilk mahnısını oxumuşdur”. Tələbələrə söhbəti zamanı o göstərirdi ki, “İnsanlar dünyanın bütün sirlərindən agah olan Allahdan yan keçib sürü kimi müqəddəslərin yaxud şairlərin ardınca gedirlər. Mən sizə məsləhət görürəm ki, ən müqəddəs nümunələrin də arxasınca getməyəsiz: Allahı birbaşa, vasitəçi olmadan sevmək lazımdır”. Bu sərt müraciətlər özündənrazılıq hissini dəf etmək məqsədini güdürlər. Onun çıxışlarında keçmiş inkar olunmur, lakin ənənələr indi üçün nüfuz sahibi yox, təcrübənin bir hissəsi olmalıdırlar.

Emerson dünyanın köklü şəkildə dəyişəcəyi ilə bağlı bütün ümidlərini indiki və gələcək zamanlara bağlayırdı. Bu baxımdan mühüm rol oynaya biləcək ədəbiyyat nə klassik, nə də romantik olmalıdır: “Gündəlik hadisələrin qaynağına müraciət edəndə, alçaqlığı araçdıranda mən ümumiliyi ehtiva edirəm. Mənə indiki zamanı dərk etmək imkanı verin. Siz nəticədə keçmişin və gələcəyin dünyasını əldə etmiş olarsınız”. Emerson göstərirdi ki, onun yaşadığı İdrak və Fəlsəfə dövrü yalnız özü ilə maraqlanır. Halbuki insan öz dövrünün enerjisindən və tükənməz ehtiyatlarından çəkinməməlidir: “Dəmir yolları torpağın və suyun enerjisini oyatmağa qadir olan möcüzəli ağaclardır”. “Amerika insanın ən dərin arzularını ifadə və bəyan etmək üçün mey-

dana gəlmişdir. Bu, zəhmətkeşlərin, demokratların, filantropların və dindarların gənc, azad, sağlam və güclü ölkəsidir. Onun bəşəriyyətin adından danışımağa ixtiyarı var”.

Emerson bu amerikalıları səciyyələndirən sonsuz enerjinin içində gizlənən təhlükələri görürdü. O, özəl mülkiyyətə sonsuz imkanlar yaradan bol-luq iqtisadiyyatını qəbul edirdi. Bununla yanaşı Emerson anadangəlmə aristokratizmə, özəl mülkiyyətə, mühacirətə, ticarətə və sənayedə rəqabətə də-rindən inanırdı. O, azad ticarət tərəfdarı, hiss səviyyəsində materialist idi və belə hesab edirdi ki, mənəvi başlanğıcın köməyi ilə bütün ziddiyyətləri ara-dan qaldırmaq olar. “Materialist xarici aləmdən, idealist isə öz şüurundan çı-xış edir”. Transsedentalist isə bu nəzər nöqtələrinin hər ikisini qəbul edir. Onun dualizmi müvəqqəti səciyyəyə malik olduğuna görə o hissələrindən çı-xış edə bilər, çünki o tam əmindir ki, bununla o həmçinin ruhi tərəflə təma-sını itirməmişdir. O, möcüzəyə, insan zəkasının xeyirxahlığa və işığa açıq olmasına, ilhama inanır.

Emersonun 1841 və 1844-cü illərdə nəşr etdirdiyi “Oçerklər”inin bi-rinci və ikinci cildləri yeni əsərlərdir və onun mühazirələri və gündəlikləri əsasında yazılmamışlar. Düzdür, bunlar da “Təbiət” kimi mühazirələr for-masında tərtib olunmuşlar, lakin onlar ən böyük zala belə sığışdırılması qey-ri-mümkün olan auditoriyaya müraciət edirlər. Bu yazı nümunələri danışıq dilnin üslubunu qoruyub saxlasalar belə, çıxış üçün nəzərdə tutulmamışdı-lar. Hər bir sətir və abzas müəllifin mətn üzərində diqqətlə işləməsindən, hər bir fikri cilalamasından xəbər verir.

Emersonun yaratdığı yeni forma nə oçerk, nə də mühazirədir. Onun əsasında Karleynin sözü ilə desək, “əsl təmiz ingilis-sakson dili durur”. Bu-rada hər bir cümlə faktiki olaraq bütün oçerkin, müəyyən mənada isə bütün kitabın əsas ideyasını ifadə edən zərrəsini ehtiva edir. Emerson bu son dərəcə sadə və aydın deyim sənətini sələfləri Bekondan, Montendən və Paskal-dan öyrənmişdi: “Təbiət bizim onu qıcıqlandırmağımızı istəmir”, “Hər şey ikilidir, bir şey ikincisinin əksidir”, “Həyat bircə imkan verir – yaşamaq, hə-yatın özünü isə vermir”. Bəzən mütəfəkkir öz fikrini daha geniş şəkildə ifa-də etsə də, deyim aydınlığı və aforistik ifadə tərzini dəyişməmişdir: “Əziz dostun, həyat yoldaşının, qardaşın, sevgilinin ölümü ilk dövrlərdə bədbəxtlik kimi nəzərə çarpır, lakin sonra bəzən yol göstərənimizə yaxud bizi dərddən-bəla-dan hifz edən mələyimizə çevrilir, başa çatmasını gözləyən uşaqlıq, yaxud gənclik dövrümüzü başa vurur, bizi vərdis etdiyimiz işlərdən, ev şəraitindən, həyat tərzindən ayırır, xarakterin inkişafı üçün daha səmərəli olan yeni for-maların yaranmasına meydan açır”[5].

Emersonun əsərlərində düşüncənin ardıcıl məntiqi inkişafı mövcud deyil, lakin onun hissələr aləmi ilə ünsiyyəti haqqında bu sözləri söyləmək çətinidir: onun yazılarında üslubi vasitələr adamın auditoriya ilə birbaşa təmasa girməsi təsəvvürü yaradırlar, müəllif dinləyicilərin diqqətini cəlb etməyə nail olur, onun diqqətini aparıcı ideyanın dərinə yönəldir, onu təcübənin hədsiz dərəcədə genişləndirir, ən yüksək anlam səviyyəsinə qaldırır və yenidən çıxış nöqtəsinə qaytarır. Bir qayda olaraq Emerson hər bir oçerkin başlanğıcında ən adi faktı şübhə altına alır. Beləliklə müəllif məntiqdən imtina etməklə tədricən öz mövzusunun inkişaf etdirir: nəticədə sənətkar və oxucu aparıcı ideyanı birlikdə dərk edirlər. Hər bir oçerkdə Emerson konsepsiyasının bir cəhəti öz əksini tapmışdır, amma bununla belə hər bir oçerk bütövlü ehtiva edir. Bu bütövlük Birinci fəlsəfənin deyim tərzində yox, onun özündə təcəssüm olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Эмерсон. Р. Эссе.М., Худож. Лит., 1986. Эстетика американского романтизма. М.,»Искусства»,1977.
2. Эмерсон Ральф Уолдо. О доверии к себе М., Худож. Лит.,1989.
3. Осипова Э.Ф. Генри Торо. Очерк творчества. Л.:Изд.ЛГУ,1985.
4. Ralph Waldo Emerson. Self – Reliance and other Essays The Collected Works of Ralph Waldo Emerson, Volume VI .Amerika-N.Y, 1972
5. <http://transcendentalismlegacy.tamu.edu/authors/thoreau/hawthorneonhdt.html>
6. <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199827251/obo-9780199827251-0029.xml>
7. <https://www.bartleby.com/270/11/233.html>

Ulviyya Aliyeva

Summary

Ralph Waldo Emerson's spiritual outlook

This article explores the creativity of R. W. Emerson, as well as traces the genesis of views on world history. Romanticism, which was Emerson's worldview, changed his attitude towards official religion. The writer associated with these movements advocated the right of individuals to dissent and to engage in civil disobedience.

Emerson's romantic rebellion was directed against two things: the power of the church, which fettered the spiritual world of man, and the rationalism of the eighteenth century, which, according to the thinker, killed spirituality and denied revelation. The Transcendentalists believed there is a divine spirit in nature and in every living soul. Through individualism and self-reliance human beings could

reunite with God. Emerson's separation from the church was not related to any doctrine or formula. It was a matter of his personal conscience. Emerson's Nature, which puts forward the concept of a new worldview, explores the difference between self and not-self, spirit and nature, and thus attempts to define the original dualism. "I" is consciousness, a part of a person connected with God; "Not-I" is the objectification of consciousness; "I" and "not-I" are in a relationship of interconnection. However, nature is also associated with God as "not-self". Man realizes God by observing Nature.

Ульвия Алиева

Резюме

Духовное мировоззрение Ральфа Уолдо Эмерсона

Данная статья исследует творчество **Р.У.Эмерсона**, рассматривается генезис взглядов на всемирную историю. Романтизм, занимавший центральное место в мировоззрении Эмерсона, изменил его отношение к официальной религии.

Романтический бунт Эмерсона был направлен против двух вещей: власти церкви, которая сковывала духовный мир человека, и рационализма восемнадцатого века, который, по мнению мыслителя, убивал духовность и отрицал откровение. Постулат «самоуверенности», который лежит в основе мировоззрения Эмерсона и подчиняется необходимости, объясняется именно этим. Отделение Эмерсона от церкви не было связано с какой-либо доктриной или формулой. Это был вопрос его личной совести. Произведение Эмерсона «Природа», которое выдвигает концепцию нового мировоззрения, исследует разницу между «я» и «не-я», духом и природой и, таким образом, пытается определить изначальный дуализм. «Я» – это сознание, часть человека, связанная с Богом; «Не-я» есть объективация сознания; «Я» и «не-я» находятся в отношениях взаимосвязи. Однако природа также ассоциируется с Богом как «не-я». Человек осознает Бога, наблюдая за Природой.

Rəyçi: fil.e.d., prof. H.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olma: 15.10.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 03.11.2021

Çapa qəbul olunma: 19.11.2021

УДК 82.

Ирина Кязимова

Азербайджанский медицинский университет

д.ф.ф.,

ira.kazimovai@gmail.com

ГРАЖДАНСКАЯ ПОЗИЦИЯ И РЕЛИГИОЗНЫЕ УБЕЖДЕНИЯ КЛАССИЦИСТА Д.И.ФОНВИЗИНА

Ключевые слова: *Д.И.Фонвизин, писатели-классицисты, сатира классицизма, гражданская позиция, литературный герой, идеальный монарх.*

Açar sözlər: *D.I.Fonvizin, klassisizm yazıçıları, klassisizmin satirası, vətəndaş mövqeyi, ədəbi qəhrəman, ideal monarx.*

Key words: *D.I.Fonvizin, classicist writers, classicism satire, civil position, literary hero, ideal monarch.*

Писатели эпохи классицизма – истинные историки, восхваляющие деятельность монархов, прославляющие их военные подвиги, воспевающие мир, разум, величие науки, красоту родины. Все творчество классицистов пронизано патриотической гражданственностью. Классицисты служили дворянскому идеалу в литературе: делу чести, культуре, добропорядочности. В серьезном, высоком жанре классицизма – в оде, трагедии они показывали эти добродетели в характерах идеальных положительных героев, пропагандировали высокие идеи гражданского долга. В легком жанре классицизма – в комедиях, например, они исполняли свой авторский гражданский долг через талантливое изображение сатирического литературного образа и обличение его пороков. В.О.Ключевский замечает, что в классицизме «лица комедии, призванные служить формулами и образцами добронравия... не лишены комической живости» [3, с.348].

Литературный опыт сформировал гражданский идеал творчества классициста-просветителя. Все просветительское учение возлагало надежды на разумное правление просвещенного монарха. Просветители – высокообразованные люди особого склада ума, таланта, опережающие свой век, ведущие свое разнословное общество вперед, которые сближались в своем окружении с монархами с целью научить их править государством, таким образом, переплетая литературу и историю

отечества. Классицист Д.И.Фонвизин «стоит в начале того периода русской литературы, когда шел процесс преодоления классицизма, когда закладывались первые камни в фундамент русского просветительского реализма. Русская национальная традиция реалистической общественной комедии, по Гоголю, началась с Фонвизина. Русский реализм имеет свою большую и сложную историю» [4, с.27]. Комедии Фонвизина с одной стороны утверждает гражданский долг автора, с другой стороны обличает пороки общества своей эпохи, но не открытым текстом, а через недостатки личностей литературных героев. Однако следует помнить, что все общество формируется именно из личностей и сами государи живут в этом обществе. Автор книги о творчестве Д.И.Фонвизина «Сатиры смелый властелин» С.Рассадин утверждает, что литературные герои «войдут в мир, в котором обитали сам Денис Иванович и... императрица Екатерина... Герои «Недоросля» разбредутся по этим страницам, заглядывая даже в главы, так сказать, чисто биографические, дабы в нужный момент помочь автору книги объяснить то или иное историческое лицо, нечто понять – либо в душе их создателя, либо в характере всех их породившего прелюбопытного столетия» [5, с.28].

Оставаясь верным принципам классицизма, при всем своем радикализме и почитании царя, Фонвизин в своих комедиях «Бригадир» и «Недоросль» высмеивает яркие пороки общества в определенную историческую эпоху. Показав эти пороки, Фонвизин надеется на разрешение конфликта между добром и злом при помощи просвещенной власти, ибо она обязана быть идеальной. Сатирическое произведение не ограничивается показом только отрицательных героев. Провозглашение просветительской идеи автора осуществляет положительный герой комедии. Например, «благородный Стародум» из «Недоросля», «который желал бы, чтобы при всех науках не забывалась главная цель всех знаний человеческих, благонравие... Просвещение возвышает одну добродетельную душу» [6, с.140]. Ему же поручается рассуждать о верховной государственной власти. «Великий государь есть государь премудрый... Слава премудрости его та, чтобы править людьми...» [6, с.139].

По мнению Г.П.Макогоненко, «при всей значительности художественных достижений Фонвизина в изображении персонажей его реализм «исторически ограничен», а образы «не передают неповторимой индивидуальности... Отсюда их схематичность и некоторая риторичность» [4, с.23]. Если герой невежда, он яркий представитель именно этого порока (Митрофан из «Недоросля» Фонвизина). Сатирические

персонажи Фонвизина приобретают только лишь черты реалистичности, заключающиеся пока что в своей натуральности. В кажущемся недостатке пьес Фонвизина и кроется их достоинство: «первые его зрители видели в «Недоросле» либо в «Бригадире» не дерзкий вымысел, но – «натуру» [5, с.30]. Персонажи пьес Фонвизина озадачивали зрителя своей реальностью: «лица комичны как роли, но не смешны как люди. Они могут забавлять, когда видишь их на сцене, но тревожат и огорчают, когда встречаешь вне театра, дома или в обществе» [3, с.349].

В сатире Личность литературного героя нисходит с вершин монарха до уровня простолюдина, крестьянина. Она оживает и приобретает черты человеческих чувств и переживаний. Литературный герой комедий Фонвизина яркая копия, списанная с невымышленных личностей, обладающих самыми разными пороками сведений и недостатками, которых можно было встретить повсюду. Сатира не исключала веры в разумного правителя, в его просветительскую деятельность. В панегирическом аспекте нравственный идеал автора весом – это прославление самого монарха или государственного лица. Сатира также не исключала гражданственность, хотя и раскрывала ее по-своему: все тем же приемом выявления недостатков людей. Яркий литературный пример должен был нести в себе воспитательную роль. У Фонвизина даже появлялся смелый и откровенный намек на бунтарство: «В таком гибельном положении нация, буде находит средства разорвать свои оковы тем же правом, каким на нее наложены, весьма умно делает, если разрывает» [6, с.209]. Гражданственность Фонвизина усиливает мощь просветительства и полностью раскрывает авторскую позицию писателя-патриота. Мы обнаруживаем «в авторе «Бригадира» и «Недоросля» политического мыслителя, сторонника представительного правления, захваченного идеей конституционной, идеей реформаторства» [1, с.8].

Д.И.Фонвизин выполнял свой гражданский долг не только как драматург, но и как государственный человек, который мог «с пером в руках, быть полезным советователем государю, а иногда и спасителем сограждан своих и отечества» [5, с.76]. Каждый поэт-классицист принимал участие в государственной и политической жизни, в то же время, цари интересовались каждым литературным произведением, вышедшим в свет. Написанное в соавторстве с братьями П.И. и Н.И.Паниными «Рассуждение о непременных государственных законах» ставит своей целью поучение царя при помощи своих конституционных планов и государственных законов, «кои выше себя ничего не терпят», без которых «не прочно ни состояние государства, ни

состояние государя» [6, с.206]. Однако власть не терпит поучений. Екатерина оценила выполненный гражданский долг Фонвизина как возможность только лишь к «рассуждениям», хотя неожиданно публично дала ответы на «Несколько вопросов, могущих возбудить в умных и честных людях особое внимание», заданных ей Фонвизиним как сочинителю ее анонимных «Былей и небылиц». На вопрос: «В чем состоит наш национальный характер?», Екатерина отвечает поучительно: «...в образцовом послушании и в корени всех добродетелей, от Творца человеку данных» [6, с.222]. В своем ответе, через литературное произведение Екатерина показывает идеал-образец добродетельного гражданина, каким его видит правитель государства, как считалось, вверенного ей в управление свыше. Как отмечает М.В.Иванов в примечаниях к сочинениям Д.И.Фонвизина: «Императрица была сильно раздражена вопросами, и ее ответы подчас содержат угрозы» [2, с.312]. Гражданско-просветительская деятельность Фонвизина – поучение царя, порой требовала от автора уход от русской действительности в его произведениях. Создавая «Греческую повесть Каллистен», которую критики относят к автобиографической, писатель использует в повествовании античный сюжет, где очень тонко отмечает о необходимости и пользе, которую приносят философы-наставники государственным деятелям. Однако, итог их просветительской деятельности – непонимание и неверие властителя, интриги окружения и смерть в заключении.

В «Письмах из Франции» Фонвизин выступает как истинный гражданин-патриот своего отечества, неоднократно доказывая на примерах, что в Париже мало «хорошего и подражания достойного... что все рассказы о здешнем совершенстве сушая ложь» [6, с.170]. После столь лестной для России критики Франции, Фонвизин смело вскрывает те пороки французского общества, какие можно сопоставить с русскими насущными проблемами. Не призывая к войне, не прославляя французскую революцию, или бунт в своем отечестве, Фонвизин дает теоретическое обоснование правильного правления государством. Классицистическая тема государственной тишины и мирного сосуществования по Фонвизину заключается в душевном покое нации внутри государства. «Истинное блаженство государя и подданных тогда совершенно, когда все находятся в том спокойствии духа, которое происходит от внутреннего удостоверения о своей безопасности... надлежит правлению быть так устроено, чтоб гражданин не мог стра-

шиться злоупотребления власти... Вот прямая *политическая вольность* нации» [6, с.214].

Гражданственность классициста Фонвизина требует рассуждения о таких понятиях как власть, монарх, государство, религия, вольность, правосудие, добродетель, ученость, мир, разум. В «Опыте российского словесника» он подразделяет всю умственную деятельность человека на такие аспекты как «ум, разум, разумение, смысл, рассудок, рассуждение, дарование, понятие, воображение, толк» [6, с.200], показывая их роль для личности. Разницу между разумностью и остроумием Фонвизин замечает еще в «Письмах из Франции», в примечаниях «на здешние нравы и обычаи» [6, с.167], где иронизирует по поводу того, что каждый француз считает себя «неминуемо умным человеком... Через слово *разум*... понимают они (французы – И.К.) одно качество, а именно *остроту* его, не требуя отнюдь, чтобы она управляема была здоровым смыслом» [6, с.175]. О противопоставлении остроты ума здоровому смыслу Фонвизин отмечает в «Чистосердечном признании...». Подводя итог своей литературной деятельности и всей жизни, в назидание молодежи указывает, что «острые слова» есть «дерзость ума... а особливо... склонность к сатире» может вызвать гнев и ненависть людей, которых можно «отогнать от себя и словом и пером» [6, с.283]. Человек всецело начинает «чувствовать действие здравого рассудка» со времени вступления «в совершенный возраст» [6, с.292], когда приходит понимание о пользе любви и значимости мира. Означает ли это, что гражданский идеал Фонвизина изменился с годами, когда пришло переосмысление жизненных и духовных ценностей? Фонвизин, не отказавшись от своих жизненных убеждений, более требовательно осмыслил стиль и поучительный тон повествования своего творчества.

Литературоведы советского периода не всегда имели возможность объективно осознать, а главное, высказаться об отношении авторов классицизма к Богу и религии. Нельзя согласиться с мнением советского критика М.В.Иванова о том, что сатирическое «Послание к слугам моим» «создало писателю порочную репутацию... безбожника» [2, с.304]. Сам Фонвизин в своем завершающем произведении «Чистосердечное признание в делах моих и помышлениях» рассказывает о благоговейном отношении к Богу. Иванов считает, что свой итоговый труд «Чистосердечное признание в делах моих и помышлениях» был написан им «в конце своей жизни... в состоянии пошатнувшегося душевного равновесия, что выразилось в несколько болезненной религиозности, проникшей и в повествование» [2, с.315]. Однако Фонви-

зин считает, что именно в то время, когда «подумав хорошенько и призвав Бога в помощь, хотел определить систему мою в рассуждении веры. С сего времени считаю я вступление мое в совершенный возраст, ибо начал чувствовать действие здравого рассудка» [6, с.292]. Вряд ли можно назвать ослабевшим разум человека, который, читал русскую библию для лучшего ее понимания на французском и немецком языках. Наоборот, «безбожие» у Фонвизина равнозначно «безумию» [6, с.291]: «безбожники... считают предрассудком то, чего слабый их рассудок понять не может» [6, с.293]. Г.П.Макогоненко так же, как и М.В.Иванов считает, что в «Послании...» «Фонвизин высмеивает основы церковного учения и защитников религии...» [4, с.5], в то время как в творчестве Фонвизина мы наблюдаем отрицательное отношение к невежеству попов, навязывающих людям «иго суеверия» и «отвращение к здравому смыслу» [6, с.163]. В противовес мнению советской критики, слова и рассуждения о «бытие высшего существа» [6, с.291] самого Фонвизина, убеждают в том, что религиозный идеал был заложен в нем с самого детства правоверным воспитанием в дворянской семье XVIII века, где «читая церковные книги», происходило знакомство «с славянским языком, без чего и российского языка знать невозможно» [6, с.278]. Высокое отношение к религии прослеживается в расцвете лет и в творческой деятельности Фонвизина. В «Письмах из Франции», рассуждая о добродетели и достоинстве людей, писатель задается вопросом «почему считают они религию недостойною быть основанием моральных человеческих действий и почему признание бытия Божия мешает человеку быть добродетельным?» [6, с.184]. И далее предлагает «увидеть, каков человек без религии, и потом заключить, как порочно было бы без оной все человеческое общество!» [6, с.184].

В своем государственном произведении «Рассуждение о непрелюбимых государственных законах» Фонвизин с глубоким верованием осмысливает и ставит в назидание государю промысел Божественной сущности: «Бог потому и всемогущ, что не может делать ничего другого, кроме блага... постановил Он правила вечныя истины... по коим управляет Он вселенною... Государь, подобие Бога, преемник на земле вышней Его власти...» [6, с.205]. Чтобы править «властию здравого рассудка», должен знать, что достигается она «правотою» и «кротостию... Правота и кротость суть лучи Божественного света» [6, с.209]. Это яркий пример того, как гражданская позиция писателя проявляется через его религиозные убеждения.

Использованная литература

1. Давыдов Ю.М. Состояние души // Рассадин С.Б. Сатиры смелый властелин. М.: Книга, 1985, с. 5-9.
2. Иванов М.В. Примечания // Фонвизин Д.И. Сочинения. М.: Правда, 1982, с. 296-318.
3. Ключевский В.О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли. М.: Правда, 1990, 624 с.
4. Макогоненко Г.П. Друг свободы // Фонвизин Д.И. Сочинения. М.: Правда, 1982, с. 3-28.
5. Рассадин С.Б. Сатиры смелый властелин. М.: Книга, 1985, 269 с.
6. Фонвизин Д.И. Сочинения. М.: Правда, 1982, 320 с.

İrina Kazımova

Xülasə

Klassisist D.İ.Fonvizinin vətəndaş mövqeyi və dini inancları

Məqalədə klassisizm ədəbi üsul kimi nəzərdən keçirilir. D.İ.Fonvizinin vətəndaş mövqeyi ilə bağlı məqalənin tədqiqində qəhrəmanlıq-patetik və satirik janrlar arasındakı fərq göstərilir. Qəsidə, şeir, faciələrdə ideal müsbət qəhrəman obrazı yaradılmış, komediyalarda mənfi ədəbi obrazlar vasitəsilə insani rəzilliklər nümayiş etdirilmişdir. D.İ.Fonvizinin vətəndaş mövqeyi həm həyat situasiyalarının absurdlarını ələ salan satirik əsərlərdə, həm də cəmiyyətin yolunu göstərən sənədli əsərlərdə özünü göstərirdi. Məqalədə yazıçının dini inanclarının əsərlərinin materiaları əsasında təhlili verilmişdir. Sovet ədəbiyyatşünasları tərəfindən yazıçının dini baxışlarının düzgün başa düşülməsi həmişə qeyd olunmur. Nəticə olaraq, D.İ.Fonvizinin dini inancların köməyi ilə öz vətəndaş mövqeyini necə göstərdiyinə dair bir nümunə verilir – o, hökmdarlara müdrik nəsihətlər verir.

İrina Kazımova

Summary

Civic position and religious beliefs of the classicist D.I.Fonvizin

The article considers classicism as a literary method. The difference between the heroic-pathetic and satirical genres is shown in the study of the article on the civic position of D.I.Fonvizin. An ideal positive hero image was created in odes, poems and tragedies, and human vices were demonstrated through negative literary images in comedies. D.I.Fonvizin's civic position was manifested both in satirical works mocking the absurdities of life situations, and in documentary works showing the way of society. The article analyzes the writer's religious beliefs based on the materials of his works. The correct understanding of the religious views of

the writer by Soviet literary critics is not always noted. In a conclusion, an example of how D.I.Fonvizin shows his civic position with the help of religious beliefs is given – he gives wise advice to the rulers.

Rəyçi: fil.e.d., prof. T.Xəlilova
Redaksiyaya daxil olma: 16.11.2021
Təkrar işlənməyə göndərilmə: 23.11.2021
Çapa qəbul olunma: 09.12.2021

PEDAQOGİKA / XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 37.

Aynurə Əmirova
Azərbaycan Dillər Universiteti
a.amirova@gmail.com

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İDARƏETMƏ FAKÜLTƏSİNİN AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASININ ƏSASLARI

Açar sözlər: *təlim fəaliyyəti, nitq fəaliyyəti, təlim prosesi, kommunikativ səriştə.*

Key words: *educational activities, speech activity, teaching process, communicative competence.*

Ключевые слова: *учебная деятельность, речевая деятельность, процесс обучения, коммуникативная компетенция.*

Ali məktəb tələbələrini təlim fəaliyyətinin idarə olunması problemi çox mənalı, müxtəlif planlı olmaqla, fəlsəfi, pedaqoji, sosial, fənn xarakterlidir və bir çox aspektlərə malikdir. Təlim fəaliyyətinin idarə olunması prosesi müəllimin təlim və tərbiyə məqsədli fəaliyyətini əks etdirir, bütövlükdə idarəetmə sistemini müəyyənləşdirir. Ənənəvi olaraq, pedaqogikada idarəetmənin humanist, demokratik və biheviyistik modellərindən istifadə olunmuşdur [bax: 6].

Humanist modelin əsasında hər bir təhsilalanın şəxsi keyfiyyətləri dayanır. Müəllimin məqsədi təhsilalanın şəxsi inkişafına maksimum diqqət ayırmaq, onun fəaliyyətinə isə minimum dərəcədə müdaxilə etməkdən ibarətdir. K.Rocersin və M.Morlendin idarəetmə modelləri buna misal ola bilər. *Biheviyistik model* müəllimin təhsilalanın bütün fəaliyyətinə və onun pedaqoji prosesdə iştirakına ciddi rəhbərliyi əsasında müəyyənləşir [6]. Əlavə olaraq, burada qeyd etmək lazımdır ki, bu modeldən istifadə zamanı müəllimin rolu yüksək qiymətləndirilir. Belə ki, o, təlim fəaliyyətinin məqsədlərini dəqiq müəyyənləşdirməli, konkret təlim fəaliyyətinin zərurətini və məqsədəuyğunluğunu məntiqi cəhətdən motivləşdirməli, təlimin taktika və strategiyasını təyin etməlidir.

İdarəetmə modelinin seçilməsi adətən təlim fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri ilə şərtlənir. Sovet dönməində əsasən demokratik modeldən istifadə olunmuşdur. Bu modelin tərtibi prinsipi çox sadə olmuşdur. Təhsilalanlar təlimin obyekt, təlim fəaliyyəti obyektiv tərəf hesab edilmiş, öyrədici fəaliyyət isə təlim fəaliyyətinin subyektiv tərəfi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Demək olar ki, bu gün həmin model müəyyən dərəcədə itşləklilik sferasını dəyişmişdir. Müasir tədris modeli həm öyrənənlərin, həm də öyrədənlərin fəaliyyətləri əsasında qurulduğundan subyekt-subyekt münasibətlərini əks etdirir.

Bizə belə gəlir ki, tədqiqatla bağlı, onun mövzusu ilə əlaqədar tez-tez işlədilən bir neçə anlayışa aydınlıq gətirmək lazımdır. Onlar əsasən aşağıdakılardır: *fəaliyyət, təlim fəaliyyəti, idarəetmə, təlim fəaliyyətinin idarə olunması, nitq fəaliyyəti, nitq formaları və nitq fəaliyyəti* növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi.

Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğətində fəaliyyət anlayışı belə müəyyən edilir: “*Fəaliyyət* – aləmə yanaşmanın səciyyəvi üsulu; predmet üsulu; elə bir posesdir ki, bütün gedışində insan təbiətini təcəssüm etdirir və yaradıcı surətdə dəyişdirir, bununla da özünü fəal subyektə çevirir və mənimsəməkdə olduğu təbiət hadisələrini öz fəaliyyətinin obyektinə çevirir” [2; s.82]. Beləliklə, fəaliyyət – həm proses, həm də bizi əhatə edən reallığın dərk edilməsidir.

Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən fəaliyyət ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin və bütövlükdə insan cəmiyyətinin mövcudluğunun xüsusi və vacib formasıdır. Yalnız fəaliyyət prosesində insan ətraf aləmi dərk edə bilər, ətraf reallığı dəyişə bilər və beləliklə öz şəxsi fəaliyyətinin subyektinə çevrilə bilər..

Pedaqogikada üç növ fəaliyyət müəyyənləşdirilmişdir: oyun, təlim və əmək xarakterli fəaliyyət. Hər bir fəaliyyət növü müəyyən ehtiyaclar, motivlər, vəzifələr, vasitələr, hərəkətlər və əməliyyatların məzmununa malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir təlim prosesində həmin fəaliyyət növlərinin bir-birini əvəz etməsi və ya üst-üstə düşməsi hallarına rast gəlmək olur. Məsələn, təlim fəaliyyətinə oyun fəaliyyəti daxil ola bilər, əmək fəaliyyəti isə eyni zamanda təlim fəaliyyəti kimi çıxış edə bilər.

Təlim fəaliyyəti təlim prosesini xarakterizə edən və onu müəyyənləşdirən əsas anlayışlardan biridir. Tanınmış metodist Q.İ.Şukina göstərir ki, fəaliyyət insanı heyvandan fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. O, bəşəriyyət üçün zəruridir, ona görə ki, onsuz bir nəşildən başqasına heç bir təcrübə ötürmək olmur. İnsan cəmiyyəti yalnız təlim fəaliyyətinə ehtiyac duymur.

Onun dəstəyi ilə cəmiyyət lazımi səviyyədə idarəolunan xarakteri alır. Təlim fəaliyyəti ümumbəşəri təcrübənin qazanılması və təhsilalanın şəxsi mənliliyinin transformasiyası istiqamətində həyata keçirilir. Müəllimin öyrədici təlim fəaliyyəti təhsilalanın öyrənmə fəaliyyəti ilə paralel surətdə baş

verir və hər iki fəaliyyət (*öyrətmə və öyrənmə*) bir-birilə sıx bağlıdır. Onların hər ikisi *təlim prosesinin* mahiyyətini təşkil edir.

Təlim fəaliyyətinin ümumi və spesifik xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Bütün fəaliyyət növləri kimi o, şüurlu xarakter daşıyır;
2. Təlim fəaliyyətinin həyata keçirilməsi hər bir iş növünün əvvəlcədən götür-qoy edilməsi, məqsədlərin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bunlar həm fəaliyyətin nəticəsinin, həm də onu müəyyən edən bütün fəaliyyət prosesinin xüsusiyyətlərinin məzmununu təşkil edir;
3. Başqa fəaliyyət növləri kimi, təlim fəaliyyəti də insan fəaliyyətinin sosial-normalara uyğun və mənimsənilə biləcək formalarını təşkil edir;
4. Təlim fəaliyyəti insan fəallığını ifadə edir, konkret motivlərə malikdir və müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına istiqamətlənir;
5. Təlim fəaliyyəti – bütövlükdə fəaliyyətin nəticəsi və məqsədidir;
6. Təlim fəaliyyəti təhsilalanların fəaliyyəti ilə paralel təşkil olunur və tədrisə istiqamətlənir. Beləliklə o, idarəetmənin obyektini kimi çıxış edir.

Təlim fəaliyyətinin predmeti biliklərin mənimsənilməsi, hərəkətlərin mümkün icra vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, onların müxtəlif üsul, proqram və alqoritmlərinin yerinə yetirilməsi məsələlərini əhatə edir. Təlim fəaliyyəti mənimsəmə prosesi ilə eynilik təşkil etmir. Mənimsəmə – təlim fəaliyyətinin tərkib hissələrindən birinin predmetidir. Təlim fəaliyyətinin uğurlu olması təhsilalanın təlim fəaliyyətinin hansı səviyyədə subyektini kimi çıxış etməsi və bu fəaliyyət nəticəsində onda hansı dəyişikliklərin baş verməsi ilə şərtlənir.

Təlim fəaliyyətinin üsulları dedikdə, **necə** öyrənmək və **hansı üsullarla** bilik əldə etmək, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək başa düşülür. Təlim fəaliyyəti üsullarının tam təsviri əqli fəaliyyətlərin mərhələli formalaşdırılması nəzəriyyəsində verilmişdir [8, 14].

Təlim fəaliyyətinin məhsulu təlimin nəticəsi olaraq, təhsilalanların psixikalarında və fəaliyyətlərində baş verən dəyişiklikləri, strukturlaşdırılmış və aktualaşdırılmış biliklər sistemini ifadə edir [9]. Bir çox psixoloqlar və metodistlər təlim fəaliyyətində iki prosesi – ayrıca öyrənmə prosesini və bu prosesdə mənimsənilən, inkişaf etdirilən əməliyyatların yerinə yetirilməsi prosesini qeyd edirlər. Bu proseslər qarşılıqlı əlaqəlidir, lakin eyni xarakterli deyillər. Öyrənmə prosesində hər hansı əməliyyatı icra etməyə qadir olmayan subyekt sonralar həmin işləri görməyə qabil olan bir subyektə çevrilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, təlim fəaliyyətini özünüdəyişdirmə və özünüinkişaf etdirmə fəaliyyəti kimi xarakterizə etmək olar. Bu halda təlim fəaliyyətinin məhsulu kimi təhsilalan tərəfindən sosial təcrübə fraqmentinin mənimsənilməsi və bunun nəticəsi olaraq, onun şəxsi dilöyrənmə təcrübəsində baş verən dəyişikliklər mümkün olur [13; s.20].

Fəaliyyətin *struktur komponentləri* və onların qarşılıqlı əlaqələri barədə tədqiqatçıların fikirlərinin müxtəlif cür olmasına baxmayaraq, onların əksəriyyəti aşağıdakı komponentləri müəyyənləşdirməkdə həmrəydir: məqsəd, motivlər, təlimin və ya onun əməliyyatlarının məqsədlərinə çatmaq vasitələri; nəticə [12].

Təlim fəaliyyətinin məqsədi planlaşdırılmış, gözlənilən nəticənin əldə olunmasıdır. Məqsədə nail olmaq üçün konkret təlim vəzifələrini yerinə yetirmək lazımdır. Təlim vəzifəsi pedaqoji situasiyanın şəraitindən asılı olaraq, təlim fəaliyyətinin məqsədidir.

Ali məktəb tələbəsi öz təhsili barədə məqsədlərini dərk etməli, təlim fəaliyyətinin seçimi və həyata keçirilməsi üçün təşəbbüs göstərməlidir. I kurs tələbəsi özünü təlimin subyektinə kimi hiss etməli, orta məktəbdə adət etdiyi obyekt statusundan imtana etməlidir.

İstənilən motiv, eləcə də *təlim fəaliyyətinin motivi* insanı konkret fəaliyyətə sövq edən daxili gücdür. Fəaliyyətin motivlərini ehtiyac, maraq, səy və bu kimi başqa amillər müəyyənləşdirir. Pedaqoji prosesdə tədrisin və təlimin motivasiyaedici xüsusiyyətləri qarşılıqlı təsirə malikdir.

Ali məktəbdə təlim fəaliyyətinin motivasiyasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada təlim fəaliyyəti ixtisas yönümlüdür. İxtisas yönümlü istiqamətləndirmə tələbələrə gələcək ixtisaslara yüksək səviyyədə yiyələnmək üçün öyrənilən materialın vacibliyini dərk etməyə kömək edir, başqa sözlə, onların daxili motivasiyalarını artırır [bax: 7, 12 və s.].

Təlim fəaliyyəti motivasiyası əsasında hər hansı şəxsiyyət onun özünü ömrü boyu müşayət edən “ikinci peşə”si kimi başa düşür. Burada qeyd etmək lazımdır ki, təlim fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları müvəqqəti deyil. Yetgin bir insanın, ali məktəb tələbəsinin məqsədyönlü fəaliyyəti üçün motivləşdirilmiş təlim prosesinin əhəmiyyəti daha çox önəm kəsb etməlidir.

Ali məktəbdə tədrisin motivləşdirilməsini təmin edən başqa bir spesifik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu proses tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması prosesi ilə paralel surətdə həyata keçirilir. Motivləşdirilmiş təlim tələbələrin intellektual, emosional və özünü nizamlamaq sferaları ilə də sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, dünənki şagirdə – bugünkü tələbəyə öz təhsili və inkişafı üçün məqsədyönlü iş aparmaq və sərbəst fəaliyyəti təşkil etmək çətindir. Bu işdə ona müəllimin rəhbərliyi və köməyi lazımdır. Ali məktəb müəllimi I kurs tələbəsinə yalnız müəllim kimi deyil, eyni zamanda onun təlim fəaliyyətində köməkçi bir şəxs, kurator kimi münasibət bəsləməlidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunması istiqamətində məqsəduyğun işlər yerinə yetirilməlidir.

Təlim fəaliyyətinin nəticəsi təhsilalanın tədris fəaliyyəti prosesində əldə etdikləri ilə müəyyənləşir. Nəticə həmişə məqsədlə üst-üstə düşür. Bunların bir-birinə uyğun gəlməsi üçün təlim fəaliyyəti ciddi izlənilməli, lazımı düzəlişlər edilməli, təlimin təşkilinə yaradıcı yanaşmalıdır. Bu fikrin başqa cür ifadəsi belədir ki, təlim fəaliyyətini idarə etmək mümkündür və onu idarə etmək lazımdır.

Təlim fəaliyyəti insanın təlim hərəkətlərini ümumiləşdirilmiş üsullara mənimsəmək və təlim vəzifələrinin həlli zamanı şəxsi inkişafa nail olmaq üçün fəaliyyətidir. Təlim fəaliyyətinin özünəməxsusluğu onun təhsilverənin fəaliyyətindən nisbi surətdə asılı olmadığından ibarətdir. Onların qanunauyğunluğu öz aralarında eynilik təşkil etmir, lakin hər iki proses (öyrətmə → öyrənmə) paralel surətdə baş verir, bir-birilə sıx əlaqəlidir. Onları bir-birindən təcrid edilmiş halda şərh etmək olmaz. Təlim fəaliyyəti təhsilverənin fəaliyyətinə tabedir.

Didaktika öyrədir ki, təlim fəaliyyəti müəllimin təşkil etdiyi fəaliyyətdir. Həmin fəaliyyət vasitəsi ilə müəllim müxtəlif növ təlim vəzifələrini həll edir, şagirdlərin biliklərə yiyələnməsində yardımçı olur, onlarda bacarıq və vərdişlərin yaradılmasına, formalaşdırılmasına və şəxsi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir [13]. Təlim fəaliyyətinin idarə olunmasının müəyyən qanunauyğunluqları vardır. Təlim vəzifələrinin differensiallaşdırılması prinsipinin nəzərə alınması üçün vəzifələrin çətinlik səviyyəsini təhsilalanların onları yerinə yetirməsinə rəğmən hazırlıq səviyyələrini uyğunlaşdırmaq lazımdır. Bu işin müvəffəqiyyətli həlli üçün aşağıdakıları etmək gərəkdir:

- tələbələrin hazırlıq səviyyəsini mütəmadi yoxlamaq və təyin etmək;
- tədris prosesinə müxtəlif səviyyəli (elementar, problemlı) təlim tapşırıqları daxil etmək;
- tələbələrin fəallığın stimullaşdırmaq və mükafatlandırmaq;
- uğur qazanmaq üçün xüsusi situasiyalar tərtib etmək;
- tələbənin təlim fəaliyyətini vaxtaşırı korrektə etmək və fəaliyyət sistemini dəyişmək [9, s.20].

Tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunmasının psixoloji-pedaqoji aspektlərinin tədqiqi bir çox tədqiqatçıların əsərlərində yer almışdır [5, 8, 11 və s.]. Bu tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsinə dair əsaslar ali məktəbdə tədrisin təşkilində uğurla istifadə oluna bilər.

Təlim prosesində iştirak edən tərəflərin münasibətlərindən bəhs etdikdə, qeyd etməliyə ki, müəllim tələbənin təlim fəallığını idarə edir, tələbə isə, özünün təlim fəallığını təlim materialının mənimsənilməsinə yönəldir.

Bu halda müəllim və tələbənin uzlaşdırılmış fəaliyyətləri qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün zəmin yarada bilər.

Bizim tədqiqatın məqsədi Beynəlxalq Münasibətlər və İdarəetmə fakültəsinin aşağı kurs tələbələrinə ingilis dilinin tədrisi prosesində onların təlim fəaliyyətinin idarə olunmasıdır. Deməli prosesin xüsusiyyətlərindən biri fənnin özü ilə əlaqədar olmalıdır. Bu xüsusiyyət xarici dilin tədrisinin *kommunikativ yönümlülüüyü* ilə şərtlənir [3, 4 və s.].

İ.A.Zimnyaya göstərir ki, xarici dil tədris fənni kimi təlimin həm məqsədi, həm də vasitəsi kimi çıxış edir. Dilə yiyələnmə prosesində elə bir problem yaranır ki, onun həlli kənardan asan mənimsənilməmiş vasitə və üsullar sayəsində mümkün olur, daha doğrusu onların köməyi ilə daha çətin materialın öyrənilməsinə şərait yaranır [10]. Bu fənnin xarici dil kimi daha bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, təhsilalanlara real gerçəklik barədə biliklər vermir. Xarici dil bu reallığın təsviri üçün başqa vasitələr təqdim edir. Müəllimlər həmişə belə bir faktla qarşılaşırlar ki, tələbələr xarici dildə öz danışıqlarını ana dilinin qanunları əsasında qururlar. Başqa sözlə desək, tələbə dərk etmir ki, ətraf aləm ana dilində olduğu kimi deyil, tamamilə başqa cür də təsvir oluna bilər.

Beynəlxalq Münasibətlər və İdarəetmə fakültəsi tələbələrinə ingilis dilinin tədrisi prosesinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbələr bu prosesdə ingilis dilinin elmi əsasları barədə bilik əldə etməli deyillər, onlar ingilis dilindən istifadə etmə bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməli, bunun əsasında dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməli, ingilis dilinə yeni informasiyanın alınması üçün vasitə kimi baxmalı və gələcək ixtisas fəaliyyətini həyata keçirməkdə ondan effektiv surətdə yararlanmağı məqsəd hesab etməlidirlər. Onlar özlərində möhkəm nitq bacarıq və vərdişləri formalaşdırmalı və nitq səriştəsinə yiyələnməlidirlər.

Nitq hər hansı dildə fikrin formalaşdırılması və ifadə vasitəsidir. *Nitq fəaliyyəti* insanların verbal ünsiyyət prosesində qarşılıqlı fəaliyyətinin reallaşmasıdır. Nitq və nitq fəaliyyəti bir-biri ilə sıx bağlıdır, qarşılıqlı şərtlənir, lakin eynilik təşkil etmir.

Müasir xarici dillərin tədrisi metodikasında xarici dil deyil, dildə nitq fəaliyyəti obyekt hesab edilir. Bu əsasda tələbənin təlim fəaliyyətini təşkil etmək üçün əsas baza *eşidib-anlama, danışıq, oxu və yazı* kimi *nitq fəaliyyəti növləridir*. Ona görə, tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunmasında əsas diqqət ingilis dilində nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin idarə olunmasına yönəldilməlidir. Hesab edirik ki, tələbənin nitq fəaliyyəti təlimin subyektivi kimi çıxış edə bilər.

Son dövrlər xarici dillərin tədrisində daha iki növ fəaliyyətin – *fikir-ləşmə və tərcümənin* rolundan daha çox danışılır. İ.A.Zimnyaya fikirləşməni insanın özünün özü ilə ünsiyyət forması kimi qəbul edir [10]. Bu proses tez-tez bir insanın başqaları ilə müxtəlif formalı qarşılıqlı əlaqələrindən əvvəl yaranır. O, sanki qaralama rolunu oynayır, başqa növ fəaliyyətlərin düzgün yerinə yetirilməsinə hazırlıq və özünüyoxlama kimi mərhələləri əhatə edir.

Biz bu nitq fəaliyyəti növü üzərində ona görə çox dayanırıq ki, orta məktəb məzunları nəinki ingilis dilində, hətta öz ana dillərində belə düşünə (fikirləşə) bilmirlər. Deməli, bu nitq fəaliyyəti növünün inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır.

Nitq fəaliyyətinin başqa bir növü – tərcümədən söhbət getdikdə, onun sinxron variantı nəzərdə tutulur. O, çətin psixoloji hadisədir, bu prosesdə alınmış informasiya tərcüməçinin şüurunda dərhal transformasiya olunur və başqa dilin vasitəsi ilə mətnin paralel səsləndirilməsi mümkün olur. Ümumi anlamda tərcümə ikili xarakter daşıyan nitq fəaliyyəti növüdür. O, başqalarının fikirlərini danışığın və yazının predmeti kimi digər dil vasitələri ilə ifadə edir [10]. Beynəlxalq Münasibətlər və İdarəetmə fakültəsi məzunlarının sinxron tərcümə bacarığına malik olmasını onların ixtisas sahələri tələb etmir. Bu səbəbdən ali məktəb tələbələrində bu fəaliyyət növü üzrə bacarıqların formalaşdırılmasına ehtiyac qalmır.

Hər bir nitq fəaliyyəti növünün spesifik xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl təfəkkür və nitqin qarşılıqlı münasibət xarakterində özünü göstərir. *Nitqin* hər hansı *forması* (şifahi/yazılı, fəal/passiv, produktiv/reproduktiv) müxtəlif növ nitq fəaliyyətlərində reallaşa bilər.

İstənilən nitq fəaliyyəti aktı xarici dilə yiyələnmədə praktik nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənir. Təhsil, tərbiyə və tələbə şəxsiyyətinin inkişafı əlavə məqsəd kimi çıxış edir.

Yuxarıda deyilənlər əsasında belə qənaətə gəlmək olur ki, ingilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunması subyekt-subyekt münasibətləri prinsipi əsasında qurulmuş öyrədən (müəllim) və öyrənən (tələbə) *məqsədyönlü qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir*. Bu prosesin səmərəli surətdə həyata keçirilməsi üçün həm müəllimlər, həm də tələbələr aşağıdakı bacarıqlara yiyələnməlidirlər:

- təlim vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmək, tərtib etmək, təhlil aparmaq və onların həlli üçün optimal plan hazırlamaq;
- təlim vəzifələrinin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün səmərəli üsullarını seçmək və alınmış nəticələri obyektiv təhlil etmək.

Tələbələrin təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinin göstəricisi əldə edilmiş nəticənin yerinə yetirilən vəzifələrə uyğunluğu və sərf olunmuş resursların

məqsədmüvafiqliyi ilə müəyyənləşir. Bu prosesin gedişində Beynəlxalq Münasibətlər və İdarəetmə sahələri üzrə gələcək mütəxəssislərin səriştələrinin formalaşdırılması və onların təlim fəaliyyətinin subyektlərinə çevrilməsi üçün şərait yaradılmalıdır.

Səriştə (*kompetensiya*) termini dilə yiyələnmə nəticəsində müvəffəqiyyətin xarakteristikasını təqdim etmək üçün xarici dillərin tədrisi metodikasında geniş surətdə işlənir. Əvvəllər bu termin dillə bağlı müəyyən fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün lazımı qabiliyyəti ifadə etmişdir. Xarici dillərin tədrisi ilə bağlı səriştə və səriştəli anlayışları Avropa Şurası tərəfindən aparılan tədqiqatlar çərçivəsində dərinlən təhlil edilmiş, xarici dillərə yiyələnmə səviyyələrini müəyyən etmək üçün istifadə olunmuşdur. Həmin tədqiqatlarda bu anlayışları təlim prosesində əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin əsasında xarici dildə hər hansı fəaliyyətin yerinə yetirilməsinə dair qabiliyyət kimi müəyyənləşdirilmişdir. Beləliklə, *səriştə əsaslı yanaşma* dilin öyrənilməsi *prosesində* köhnə yanaşmanın alternativini kimi özünü doğrulda bildi. Burada belə bir fikiri vurğulamaq lazımdır ki, hamıya məlum olan yanaşmalar vasitəsi ilə xarici dillərin tədrisində əsas fənn (ingilis dili) üzrə biliklərin əldə olunmasına, bacarıq və vərdişlərin aşılmasına istiqamətlənirdi. Şübhəsiz ki, həmin şəraitdə hər hansı yüksək ixtisaslı mütəxəssisin səriştəliliyindən danışmaq olmazdı.

Kommunikativ səriştə linqvistik, sosiolinqvistik, dikursiv, strateji, sosial, sosiomədəni kimi səriştə növlərini ehtiva edir. Son illərdə bu göstərilənlərə fənn və ixtisaslar üzrə səriştə növləri də əlavə edilmişdir. Kommunikativ səriştə bu və ya digər fəaliyyət sferalarında məqsəddən və situasiyadan asılı olaraq, xarici dil vasitəsi ilə nitq fəaliyyətini həyata keçirmək qabiliyyətidir. Kommunikativ səriştənin əsasını kompleks bacarıqlar təşkil edir. Onlar hər bir kəsə xarici dildə nitq ünsiyyəti (produktiv və reseptiv) prosesində iştirak etmək imkanı yaradır. Onun vasitəsi ilə ətraf aləmlə bu və ya digər sahələrdə qarşılıqlı səmərəli münasibətlərin yaranması mümkün olur.

Təhsil prosesinə və tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunmasına səriştə əsaslı yanaşma tələbələrin real həyatda konkret məqsədlərə çatmaq üçün lazımı bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələrində əsas vasitə ola bilər. Səriştə əsaslı yanaşmanın tətbiqinin uğurlu olmasını tələbələrin xarici dil üzrə hazırlıq səviyyəsi və bu səviyyənin gələcəkdə beynəlxalq aləmdə professional fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan kriteriyalara cavab verməsi amili müəyyənləşdirir.

Nəhayət, onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunmasının səmərəliliyini artırmaq yollarından biri təlim prosesində sistemli-funksional yanaşmadan istifadə etməkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qaziyeva M.Y. Xarici dilin tədrisində nitq ünsiyyəti üçün vacib olan psixoloji xüsusiyyətlər / “Mədənitətarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər” adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, s.191-195.
2. “Fəlsəfə terminlərinin izahlı lügət” //Adilə Nəzərova – ”Elm və təhsil”, Bakı, 2014, 224 s.
3. “Aktual problemləri” adlı respublika elmi-praktiki rəyfransın materialları. Bakı, 5-6 may, 2016. s.238.
4. B. Nigendra Prasad. Communicative Language Teaching in 21st Century ESL. p.1-7.
5. Brumfit, S. (1981). The Communicative Approach to Language Teaching. / S. Brumfit, K. Jonson. Oxford: 234p.
6. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. – М.: Просвещение, 1982. – 192с.
7. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. – СПб. 2000.
8. Вербицкий А.А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения. – М.:Исследов. центр проблем качества подготовки спец-тов, 2004. – 84с.
9. Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М.:МГУ, 1968. – 135с.
10. Гимпель Л.П. Управление учебной деятельностью как творческий процесс. //Учебная деятельность студентов университета: от управления к самоуправлению. Материалы Международной н.-пр. конф. – Минск, 2009. – с.17-21.
11. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991. – 222с.
12. Ильина Т.А. Структурно-системный подход к организации обучения. – М., 1972. – 78с.
13. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. – М., 2003.
14. Сурдина Е.В. Управление учебной деятельностью студентов в процессе обучения иностранному языку: на материале медицинского вуза: А.к.д. – Барнаул, 2009. – 24с.
15. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний (психологическая основа). – М.:МГУ, 1984. – 344с.

Aynura Amirova

Summary

Fundamentals of classroom management in teaching English language at the junior courses of the Faculty of International Relations and Management

This article deals with the process of managing educational activities, which is a system of managerial actions of a teacher to achieve the set educational goals, the

importance of clarifying such basic concepts as – activity, educational activity, management, management of educational activities, speech activity, interrelation of forms of speech and types of speech. The specificity of the process of teaching English to students of the Faculty of International Relations and Management is that in the process of learning they should not only acquire knowledge of the scientific foundations of the English language, but rather form the skills and abilities to use English as a means of communication, a means of obtaining new information and as a means of implementing their future professional activities. In other words, to form steady language skills in English and develop the appropriate speech competence.

Айнура Амирова

Резюме

Основы управления учебной деятельностью студентов при обучении английскому языку на младших курсах факультета межотношений и управления

В данной статье говорится о том, как процесс управления учебной деятельностью представляет собой систему управленческих действий педагога по достижению поставленных учебных и воспитательных целей, отмечается важность уточнения таких основных для темы работы понятия как – деятельность, учебная деятельность, управление, управление учебной деятельностью, речевая деятельность, взаимодействие форм речи и видов речевой. Специфика процесса обучения английскому языку студентов факультета межотношений и управления состоит в том, что в процессе обучения они должны не столько приобрести знания научных основ об английском языке, сколько сформировать умения и навыки использования английского языка как средство общения, средство получения новой информации и как средство осуществления своей будущей профессиональной деятельности. Иными словами, сформировать устойчивые речевые умения и навыки на английском языке и выработать соответствующую речевую компетенцию.

Rəyçi: fil.f.d., dos. N.Seyidova

Redaksiyaya daxil olma: 14.09.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 10.10.2021

Çapa qəbul olunma: 06.11.2021

UOT 37.

İlham Heybətov
Azərbaycan dillər Universiteti
h.ilham@mail.ru

XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİS OLUNAN ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FİLMLƏRİN ROLUNA DAİR

Açar sözlər: *elektron mediya vasitələri, audio-vizual vasitələr, filmlər, mədəni, interkultural və ölkəşünaslıq aspektlər.*

Key words: *electronic media, audiovisual media, films, cultural, intercultural and regional aspects.*

Ключевые слова: *электронные средства массовой информации, аудиовизуальные средства массовой информации, фильмы, культурные, межкультурные и региональные аспекты.*

XX əsrin ortalarından başlayaraq audio-vizual mediya vasitələri istər şəxsi, istəsə də müəyyən peşə sahələrində ünsiyyət imkanlarını genişləndirməyə başlamışdır. Bu imkanlar özünü dilöyrənmə prosesində də doğrultmuşdur. XX əsrin 90-cı illərində texniki inkişaf və internet imkanlarının genişlənməsi xarici dil öyrənmələrə autentik materialın daha rahat əldə edilməsini rahatlaşdırmışdır. Biz bu məqaləmizdə alman dilinin xarici dil kimi tədrisində bu gün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən audio-vizual vasitələrindən biri olan filmlərin roluna toxunmaq istərdik.

Ş.Balştedt qeyd edir ki, hal-hazırda biz başlıca olaraq vizual, eyni zamanda auditiv, toxunulmaqla duyula bilən, qoxu ilə bağlı informasiyalarla dolu olan bir dövrdə yaşayırıq [1, s. 4]. Bu informasiyalar isə heç də hamı tərəfindən düşüncəli şəkildə qəbul edilə bilmir. Onun fikrincə, diqqət insana məxsus məhdud bir resursdur ki, müəyyən informasiyalara gözün və qulağın yönəlməsi ilə özünü bürüzə verir. Beləcə, bizim gözümüz və qulağımız vasitəsilə qəbul edə bildiyimiz informasiyalar konseptual və düşüncəli şəkildə biliyə çevrilə bilir. Alman dili dərslərində də müəllim yaxşı qurulmuş dərs vasitəsilə tələbələrin diqqətini müəyyən mövzuya yönəldir. Ş.Balştedt diqqətin iki növünü – qeyri-iradi və iradi (ixtiyari) fərqləndirir [1, s.4]. Qeyri-iradi diqqət bizi gündəlik həyatımızda müşayət edən bir hissdır. Məsələn, insan ona məxsus olan bioloji hiss sayəsində, qəflətən parıldayan və yaxud hərəkət edən bir elementə diqqət yetirir. İradi diqqət zamanı isə fikir düşülmüş şəkildə müəyyən elementlərə və yaxud mövzulara yönəldilir.

Ş. Balştedt fikrincə, bu baxımdan iradi diqqət dərslərdə filmlərin tətbiqi vasitəsilə dilin öyrənilməsində mühüm rol oynaya bilər [1, s. 4].

T. Velke və R. Faystauer qeyd edirlər ki, uzun müddət dilöyrənmədə filmlərə ögey uşaq kimi yanaşmışlar [8, s. 429]. Onların fikrincə, son dövrlər filmlərin xarici dil dərslərində tətbiqi geniş vüsət almışdır.

T. Ley isə qeyd edir ki, bu gün filmlərin dünyanın bir çox ölkələrində xarici dil tədrisində mariginal rol oynayır [6, s. 108]. Bir çox müəllimlərin öz dərslərində filmlərdən istifadəsi müəyyən qədər mübahisəlidir və bu dərslərdə filmlərə baxış hec bir dəyərləndirmə və yaxud təhlil olmadan baş verir. Ancaq T. Ley hesab edir ki, xarici dil öyrənmədə filmlərin rolu böyükdür və müəllimlər buna düzgün diqqət yetirməlidirlər. Xarici dil dərslərində filmlərin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlı fikirlərini o, aşağıdakı şəkildə göstərir [6, s. 109]:

– gənc insanların filmlərə marağı böyükdür və dərslərdə filmlər ilə iş tələbələrində motivasiyanı yüksəldir;

– filmlər ilə iş tələbələrin görmə və öyrənmə vərdişlərini yaxşılaşdırır.

Belə ki, insan ətraf aləmi 70-80% vizual, 13% isə audial olaraq dərk edir;

– filmlər tələbələrində emosiya ilə bağlı dünyanı dərk etməni mümkün edir;

– filmlər reallığı sinif otağına gətirməyə kömək edir;

– filmlər fiktiv olmasına baxmayaraq real təsir bağışlayan ünsiyyəti göstərir;

– filmlər zamanı və cəmiyyəti əks etdirir;

– müxtəlif supraseqmental və paralingvistik məlumatlar ötürülür;

– filmlər interkulturel baxışın genişlənməsində yardımçı olur.

İ. Şverdtfeqer xarici dil dərslərində tətbiq olunan vizual mediya vasitələrinin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir [3, s. 1202-1203]:

– vizual mediya vasitələri tələbələrin müvafiq materiala qarşı diqqətini oyadır və onun üzərində cəmləşdirir. Bu cür vasitələr tələbələrin emosiyalarına yönəlir və onların danışıq prosesində motivasiya rolunu oynayırlar.

– vizual mediya vasitələri öyrənilən dilin danışıq və yazılı tərəfləri arasında əlaqə yaradır. Onlar naməlum şifahi və yazılı mətnləri aydınlaşdırmaq imkanına malikdirlər.

– vizual mediya vasitələri yazılı və yaxud danışıq dilinin regional və sosial xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

– jestlər, üz cizgiləri və bədən dili öyrənilən xarici dilin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edən vizual mediya vasitələrinin köməkliyi ilə aydınlaşır.

– vizual mediya vasitələr mnemonik kömək qismində çıxış edirlər, yəni onlar tələbələrin yaddaş imkanlarını yaxşılaşdırır və onların xarici dildə

öz şifahi və yazılı fikirlərini ifadə etmə bacarığını dəstəkləyir. Bu vasitələr eyni zamanda öyrənilən dilin anlama bacarığını da asanlaşdırır.

– vizual mediya vasitələri söz ehtiyatının genişlənməsinə də xidmət edir.

– vizual mediya vasitələri xarici dil öyrənilməsi prosesinin hər bir səviyyəsində tətbiq edilə bilər.

G.Helbiq və diərləri qeyd edirlər ki, alman dili dərslərində qarşıya qoyulan məqsəd üçün uyğun və münasib olan filmlərin xüsusiyyətləri seçim, onlarla iş və onlara fərdi yanaşma zamanı nəzərə alınmalıdır [2, s. 1098]. Bu müəlliflər bu zaman aşağıdakıları nəzərə almağı məsləhət görürlər. [2, s. 1098]:

– “asta” rahat filmlər;

– ölkəşünaslıq baxımından mümkün qədər obyektiv filmlər;

– öz şəxsi mövqeyini, kreativ yanaşmanı mümkün edən səhnələr;

– dil baxımından “uyğun” filmlər;

– qısa hissələrə bölünən ən çox 15 dəqiqəlik filmlər.

Dinləyib anlama tapşırıqlarında olduğu kimi, filmlə bağlı tapşırıqları da üç istiqamətdə işləmək olar, yəni filmə baxışdan əvvəl, baxış zamanı və baxışdan sonra.

Biz bu məqaləmizdə konkret çalışmalar əsasında filmlərin alman dili dərslərində tətbiqi ilə bağlı addımlara toxunmaq istərdik. Film üzərində bu formada iş ilə bağlı biz aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik. Qeyd etmək istərdik ki, nümunələrlə bağlı biz *Aspekte/neu Mittelstufe Deutsch* dərslərinə müraciət etmişik.

1. Filmə baxışdan əvvəl. Bu zaman tələbələrin qarşısına müxtəlif suallar qoyula bilər:

Filmin başlığı, film ilə bağlı plakat, filmdən götürülmüş konkret ton, filmdən olan müəyyən sitat əsasında filmin məzmunu haqqında danışmaq. Məsələn [5, s. 70],

Funsport – Surfen auf der künstlichen Welle

1a Welche Freizeitaktivitäten kann man in einem Park in einer Großstadt unternehmen? Sammeln Sie im Kurs.

b Was verbinden Sie mit der Sportart Surfen? Notieren Sie zu zweit.

surfen

die Welle, -n

Film qəhrəmanlarının şəkilləri, adları, təsvir edilmiş məkan və yaxud zaman informasiyalarından çıxış edərək tələbələr öz fikirlərini ifadə edə bilərlər. Məsələn [5, s. 102],

2a Sehen Sie das Foto an. Beschreiben Sie das Aussehen der beiden Männer. Welchen Beruf üben die beiden wahrscheinlich aus?

b Lesen Sie den Info-Text. Was bedeutet der Begriff „Wanderschaft“?

Was in früheren Jahrhunderten in Handwerksberufen üblich war, machen heute nur noch wenige junge Handwerker: Die Gesellen – so heißen Handwerker, wenn sie ihre Lehrzeit mit einer Prüfung abgeschlossen haben – gehen auf Wanderschaft. Während dieser Zeit, die auch „Wanderjahre“ oder „Walz“ genannt wird, arbeiten sie an verschiedenen Orten und sammeln in unterschiedlichen Betrieben Berufserfahrung.

Bu tapşırıqda tələbələr filmə baxışdan əvvəl verilmiş şəkil əsasında filmə hansı mövzudan söhbət getdiyi ilə bağlı öz gümanlarını ifadə etməlidirlər.

Sonda bütün əldə edilən informasiyalar plenumda, söz kirpisi və s. formada müzakirə edilə bilər. Məsələn [5, s.70],

1a Welche Freizeitaktivitäten kann man in einem Park in einer Großstadt unternehmen? Sammeln Sie im Kurs.

b Was verbinden Sie mit der Sportart Surfen? Notieren Sie zu zweit.

Verilən tapşırıq əsasında isə tələbələr filmə baxışdan əvvəl mövzu ilə bağlı öz fikirlərini ifadə edə bilərlər.

2. Filmə baxış zamanı. Bu zaman tələbələrin qarşısına müxtəlif suallar qoyula bilər:

Bəzən film mövzuları və onların qəhrəmanları mürəkkəb olduğu üçün, filmə baxış zamanı tələbələrin qarşısına konkret müşahidə tapşırıqları qoymaq olar. Belə ki, baxışdan sonra müəyyən film qəhrəmanları daha dəqiq

təsvit etmək üçün, ayrı-ayrı tələbələr fikirlərini konkret şəxslərin üzərinə cəmləyə bilirlər. Məsələn [5, s.38],

2a Bilden Sie Gruppen und entscheiden Sie sich für eine Familie. Sehen Sie den Film noch einmal. Was erfahren Sie über die Familie? Machen Sie Notizen zu den Familienmitgliedern und zu ihrem Zusammenleben.

b Stellen Sie „Ihre“ Familie vor und vergleichen Sie die drei Familien im Kurs.

Familie Leupelt

Mutter Renate
Ich bin die Chefin im Haushalt. Anschaffen kann ich nur meinem Mann etwas. Meine Tochter sagt, „Lass mein Zeug in Ruh.“ Ich kann's aber nicht. Ich gehe hoch und mache so einige Handgriffe.

Vater Herbert
Auf eine Art möchte ich meine Freiheit haben. Ich hätte ganz gern, wenn die beiden zwei Straßen weiter wohnen würden.

Tochter Angelika, 46
Zu Hause bin ich das kleine Kind, das Befehle entgegennimmt und sich nach den Regeln richtet, ob's mir passt oder nicht.

Enkel Maximilian

Familie Zeisig

Mutter Evi
Ich mag halt alles geordnet. Da hat der Robert überhaupt kein Interesse dran. Wahrscheinlich haben wir ihn zu sehr verwöhnt.

Vater Reinhold

Sohn Robert, 32
Meine Mutter macht eigentlich komplett alles. Das ist doch verdammt schön.

Freundin Nicole
Aber es ist immer die Mama im Spiel. Die Mama ist immer da, Mama, Mama, Mama!

Digər bir tapşırıq isə tələbələrin filmin müəyyən bir hissəsinə səssiz olaraq baxması və burada baş verənlər haqqında öz gümanlarını bildirməsi ola bilər. Məsələn [5, s.118],

1a Sehen Sie die erste Sequenz des Films ohne Ton. Was vermuten Sie: Worum geht es in dem Beitrag?

b Sehen Sie die Sequenz nun mit Ton. Waren Ihre Vermutungen richtig?

Digər bir tapşırıq isə, müxtəlif sıralama, çox variantlı tapşırıq, mətnin və yaxud şəkillərin ardıcıl düzülməsi, filmdə işlədilən ifadələrin izahının tapılması, fikirlərin mətnə uyğun olub-olmaması, filmə dair sualların cavablandırılması formasında verilə bilər. Məsələn [5, s. 22,54,86],

3a Sehen Sie die zweite Filmsequenz. Machen Sie Notizen zu den folgenden Punkten:

- Wie sind die Eltern auf Lottas Hochbegabung aufmerksam geworden?
- Wie haben die Eltern darauf reagiert? Wie haben sie sich gefühlt?
- Welche Folgen hat die Hochbegabung für Lotta?

5 Im Film haben Sie diese Wendungen gehört. Ordnen Sie die Erklärungen zu.

1. am Ball bleiben	a öffentlich bekannt werden
2. etwas unter einen Hut bringen	b eine Sache aktiv weitermachen
3. das Sagen haben	c verschiedene Tätigkeiten oder Meinungen gut miteinander verbinden
4. ans Tageslicht kommen	d Entscheidungen treffen und sie durchsetzen

1

b Sehen Sie die erste Filmsequenz und bringen Sie die Informationen über den Versuch in die richtige Reihenfolge. Vergleichen Sie dann mit einem Partner / einer Partnerin.

- ___ A In den Bechern ist immer das gleiche Getränk, es hat nur jeweils eine andere Farbe.
- ___ B Das ist der Beweis: Was wir sehen, ist stärker als das, was wir schmecken.
- 1 C Im Geschmackslabor testet man, wie unsere Augen mitentscheiden, ob etwas schmeckt oder nicht.
- ___ D Im Versuch probieren Kinder deshalb aus drei Bechern ein Getränk.
- ___ E Für die Lebensmittelindustrie ist das Ergebnis wichtig: Die Farbe muss zum Lebensmittel passen, sonst lehnen die Verbraucher das Produkt ab.
- ___ F Das Kind findet, dass das grüne Getränk wie Waldmeister schmeckt. Und Waldmeister ist grün.
- ___ G Der Forscher vermutet: Wenn wir ein Lebensmittel sehen, haben wir auch eine Erwartung daran, wie es schmeckt.

3. Filmə baxışdan sonra. Bu zaman tələbələrin qarşısına müxtəlif suallar qoyula bilər. Bu zaman filmin ayrı-ayrı hissələri və ya tam filmin özü bağlı həm yazılı həm də şifahi tapşırıqlar işlənə bilər:

6 Wie stellen Sie sich Lottas Leben als Jugendliche und als junge Erwachsene vor? Wählen Sie zu zweit oder in Gruppen einen Textanfang und schreiben Sie ihn zu Ende.

5. Mai
Gestern New York, heute Tokyo ... Ein Leben ohne meine Geige – das kann ich mir nicht vorstellen ...

Lokales _____ April 2020

Mit 15 Jahren schon an der Universität

München. Die jüngste Studentin

Liebe Carola,
vielen Dank für deine E-Mail! Tut mir leid, dass ich erst jetzt antworte ... Aber du weißt ja, ich habe seit Kurzem einen neuen Job als ...

Belə ki, tələbələr baxdıqları filmin ardını özləri tamamlaya bilər. Məsələn [5, s. 87],

Eyni zamanda tələbələr baxdıqları filmi səhnələşdirə bilərlər. Məsələn [5, s. 23],

8 Drei Jahre später: Sybille und Daniel planen den nächsten Tag. Spielen Sie eine kleine Szene am Esstisch.

Müəllimlərin tapşırığı əsasında tələbələr filmdə gördükləri qəhrəmanlara e-mail, məktub və yaxud filmdəki mövzu ilə bağlı məqalə yazı bilərlər. Məsələn [5, s. 71],

5 Schreiben Sie für eine Reisezeitschrift einen Artikel über Sport- und Freizeitmöglichkeiten in Ihrer Region und präsentieren Sie ihn im Kurs.

Beləliklə, sonda belə qənaətə gəlmək olar ki, xarici dil dərslərində filmlərin tətbiqinin daha səmərəli olması üçün film üzərindəki işi daha sistematik təşkil etmək və aparmaq vacibdir. Filmlərin dərslərdə baxışının təşkil edilməsi tələbələrə təkcə dilöyrənmədə deyil, həmçinin onların estetik zövqünün və interkultural baxışlarının inkişaf etdirilməsinə kömək etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ballstaedt S. Kognition und Wahrnehmung in der Informations-und Wissensgesellschaft, Konsequenzen gesellschaftlicher Veränderungen für die Psyche. In: Kübler H. et al.: Wissensgesellschaft. Neue Medien und ihre Konsequenzen. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2004, 689 S.
2. Deutsch als Fremdsprache. Ein internationales Handbuch / hrsg. von Gerhard Helbig u a., Berlin; New York: de Gruyter (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Band. 19.2, 2001, S. 777-1720
3. Deutsch als Fremd-und Zweitsprache. Ein internationales Handbuch, Herausgegeben von H. Krumm, Ch. Fandrych, B. Hufeisen, Cl. Riemer, 2. Halbband, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/New York: 2010, S. 1073-1894
4. Hieronimus M. Visuelle Medien im DaF-Unterricht .Materialien Deutsch als Fremdsprache, Band 90, Universitätsverlag Göttingen, 2014, 438 S.
5. Koithan U., Sieber T. et al. Aspekte neu B1 plus. Mittelstufe Deutsch. Lehrbuch mit DVD, Klett-Langenscheidt Verlag, München: 2014, 192 S.
6. Lay T. Film und Video im Fremdsprachenunterricht. Eine empirisch quantitative Erhebung zur didaktisch-methodischen Implementierung filmspezifischer Arbeit im universitären Deutschstudium Taiwans. Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht Didaktik und Methodik im Bereich Deutsch als Fremdsprache 14:1, 2009, S. 107-153.
7. Sass A. Filme im Unterricht – Sehen(d) lernen. Fremdsprache Deutsch Heft – Sehen(d) lernen, Zeitschrift für die Praxis des Deutschunterrichts, 36, Hueber Verlag, 2007, S. 5-13
8. Welke T., Faistauer R. Film im DaF/DaZ-Unterricht. De Cruyter, Info DaF, 44(2–3), 2017, S. 429–434

Ilham Heybatov

Summary

To the role of films in German lessons as a foreign language

In the technological and electronic image era, the cognitive activity of the learners is essentially shaped by the dominance of imagery. In many areas of life of youngsters, the influence and relevance of audiovisual media are steadily increasing. The present article deals with the use of audiovisual media and films in particular in teaching German as a foreign language considering the reception habits of the young learners. Bringing in TV series and films into classrooms make a change in knowledge and have benefits considering the factors like geographical distances (in online classes), as well as linguo-cultural, intercultural aspects. This article explores the extent to which working with films is actually implemented in DaF-teaching.

Ильхам Гейбатов

Резюме

О роли фильмов на уроках немецкого языка как иностранного

В эпоху технологий и электронных изображений познавательная деятельность учащихся в основном определяется доминированием образов. Во многих сферах жизни молодежи неуклонно возрастает влияние и актуальность аудиовизуальных медиа. Настоящая статья посвящена использованию аудиовизуальных средств и фильмов, в частности, в обучении немецкому языку как иностранному с учетом привычек восприятия учащимися. Внедрение телесериалов и фильмов в классы меняет знания и дает преимущества, учитывая такие факторы, как географическое расстояние (в онлайн-классах), а также лингвокультурные и межкультурные аспекты. В этой статье исследуется, в какой степени работа с фильмами фактически реализована в преподавании немецкого языка как иностранного.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Q.Axundova

Redaksiyaya daxil olma: 28.09.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 12.10.2021

Çapa qəbul olunma: 8.10.2021

ELMİ DİSPUT

Müxtəlif xalqların vahid cəmiyyətdə birgəyaşayışı və həmrəyliyi kimi qəbul edilən multikulturalizm, mövcud cəmiyyətin inkişaf və təkamülə aparan vasitəsi olaraq dəyərləndirmək sayəsində xüsusi önəm qazana, mədəniyyət-lərarası dialoqu şərtləndirə bilmişdir. Onun təbliği və təşviqi, siyasi-mə-nəvi zənginliyin əsas göstəricisinə çevrilmişdir.

Məqalədə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında multikulturalizm ideyaları tədqiq olunur. Araşdırmalar gös-tərir ki, N.Gəncəvinin bütün yaradıcılığında mədəniyyətin, dinin, elmin də-yəri və əhəmiyyəti ön plana çəkilməmişdir. Dahi mütəfəkkir müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin bir-birinə qaynayıb qarışmasının insan həyatında əhə-miyyətli rol oynamasını tərənnüm etmiş, ayrı-ayrı dinlərin insanları dinc ya-naşı yaşamağa, qarşılıqlı yardıma, yaxşı əməllərə çağırmasını təsvir etmiş-dir. Nizami yaradıcılığı Azərbaycanda multikulturalizm ideyalarının qədim tarixə malik olduğunu sübut və təsdiq edən əhəmiyyətli mənbələrdən biridir.

UOT 82.

Məsməxanım Qaziyeva

f.e.d., prof.

Azərbaycan Dillər Universiteti

mgaziyeva@yahoo.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA MULTİKULTURALİZM

Açar sözlər: *multikulturalizm, tolerantlıq, din, mədəniyyət, dialoq.*

Key words: *multiculturalism, tolerance, religion, culture, dialogue.*

Ключевые слова: *мультикультурализм, толерантность, религия, культура, диалог.*

Multikulturalizmin inkişafı, müəyyən cəmiyyətdə dayanıqlığı, hər şey-dən əvvəl, multukultural şəraitin mövcudluğunu tələb edir. Qədim Qafqaz da belə əlverişli məkanlardan biri olmuş, indi də milli mənzərəsinin rəng-rəngliyi ilə müasir dünyanın çoxmillətli və çoxmədəniyyətli bölgəsi olaraq

tanınır. Multikultural dəyərlərin tarixən Qafqazda geniş yayılması müxtəlif xalqların həyatın fərqli sahələrində əlaqələrindən irəli gəlmişdir. Təmaslı əlaqələr həyat tərzinin, davranışın, adət-ənənələrin transformasiyasına, bir-birinə keçməsinə səbəb olmuşdur. Ayrı-ayrı xalqların həyat tərzindəki rəngarənglik bütün dövrlərdə Hökmdarların, şairlərin, elm sahiblərinin diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının istər klassik, istərsə də müasir nümunələrində multikulturalizm ideyaları qırmızı xətt kimi keçir. Multikulturalizm ədəbiyyatımızın bütün dövrlərə aid əsərlərində ifadəsini, bədii təsvirini tapmışdır. Azərbaycanın dahi şairi, mütəfəkkiri və filosofu Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da multikulturalizm dəyərləri böyük məhəbbət və rəğbətlə tərənnüm edilmişdir. Böyük mütəfəkkirin “Yeddi gözəl” poeması bu baxımdan xüsusi önəm kəsb edən əsərlərdən biridir. Bəzən belə hesab olunur ki, Nizami yaradıcılığında ədalətli hökmdar axtarışı, adil padşah obrazı yaratmaq ön planda olmuş, digər həyatı məsələlər bununla müqayisədə arxa mövqedə durmuşdur. Lakin bu belə deyildir. Nizami Gəncəvi qələmə aldığı əsərlərində insanı narahat edə biləcək bütün problemləri dərinlikdən işıqlandırmış, onlara aydınlıq gətirməyə çalışmış, bütövlükdə həqiqi insan obrazını yaratmaq istəmişdir. Kimliyindən asılı olmayaraq insan necə olmalı, həyatı boyu nəyə can atmalıdır kimi bir məsələyə aydınlıq gətirmək Nizaminin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. “Yeddi gözəl” poeması ədalətli hökmdar surəti yaratmaq, şairin ideal şah arzusunu ifadə etmək üçün yaradılmış əsər deyil, insana yeni – İntibah dövrünün munasibətini əks etdirən bir poemadır. İnsan necədir və necə olmalıdır fikrini geniş planda əks etdirmək Nizaminin daha çox bu əsərdə əsas poetik qayəsi olmuşdur [1, s. 6].

“Yeddi gözəl” poemasının diqqətini cəlb edən cəhətlərindən biri onun insan obrazına münasibəti multikultural dəyərlər prizmasından açmaq imkanlarına söykənir. Tədqiqatçılar bu məsələni qeyd edirlər. Akademik İ.Həbibbəyli “Yeddi gözəl” poemasının multikulturalizm məsələlərindən bəhs edərkən göstərir ki, “əsərdə Çin qızının, Slavyan gözəlinin, Rum qızının, Hind, Xarəzm, Məğrib (Qərb) gözəlinin dilindən deyilmiş hekayətlər də ayrı-ayrı xalqların taleyinin ən maraqlı anları, ibrətamiz hadisələri sanki Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi təqdim olunur. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması multikultural dəyərlərin insanın və cəmiyyətin mənəvi zənginliyindəki rolunu, yerini və əhəmiyyətini parlaq şəkildə nümayiş etdirir. “Yeddi gözəl” – müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinə hörmət və ehtiramın böyük poeziya çələngidir. Bu əsərdə milli mənsubiyyətindən və dini inancından asılı olmayaraq, ümumiyyətlə insana dərin ehtiram duyğuları ifadə olunmuşdur. İnsanı hər şeydən uca tutmaq ideyası Şərq intibah mədəniyyətinin ən mühüm çağırışıdır” [2].

“Multikulturalizm” termininin ilk dəfə İsvəçrədə ötən əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısında işlədilməsi qeyd olunur. Bu ölkədə dörd dildən istifadə olunması və müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin birgəyaşayışı əsas götürülmüşdü. 1971-ci ildən Qərb ölkələrində termin fərqli şəkildə izah olunmağa başlanmışdır. Onun çoxmədəniyyətli gələnə anlamı aktuallaşmışdır.

Anlayış və onu ifadə edən terminin müasir dövrə aid edilməsi, terminin əsasında duran sözlərin Avropa dillərinə aidliyi, anlayışın fərqli şəkillərdə şərh edilməsi multikultural dəyərlərin Şərqdən Qərbə doğru yayılmasını şübhə altında qoya bilmir. Multikulturalizm ideyalarının ayrı-ayrı xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının ədəbiyyatında hələ Nizami dövründə yer alması bu məsələyə pozitiv münasibətdə də ölkəmizin tarixən öndə getməsini təsdiq edir. Fikrimizcə, multikulturalizm fərqli, dilləri, mədəniyyətləri, din və inancları özündə birləşdirir. Bu birləşdirmə və vəhdətdə vacib şərtlərdən biri fərqliliyə tolerant yanaşmanın mövcudluğudur. Nizami Gəncəvinin əsərlərində müxtəlif xalqlara münasibətdə ayırma, birinin digərindən üstünlüyünü qabartma kimi fikirlər yoxdur. Əksinə, müxtəlif mədəniyyətlərin üstün cəhətlərini açmaq, onları yaymaq istəyi tərənnüm olunur.

“Yeddi gözəl” poemasının “Yeddi günbədin tikilməsi. Bəhrəmin yeddi iqlimin qızını istəməsi” hissəsində sarayın yeddi günbədli olmasının milli-mədəni müxtəlifliklə bağlılığı bir də qeyd olunmuşdur. Saray yeddi yurdu, yeddi diyarı və beləliklə də yeddi fərqli mədəniyyəti təmsil edir. Şair yazmışdır:

*“Usta hekayəti düşdü yadına,
Təriflər yazmışdıq əvvəldən ona,
Saray ki, yurduydu o yeddi yarı,
Sanki Ərtəngiydi yeddi diyarın.
Şahın ürəyinə saldı məhəbbət
Ustanın cəkdiyi o yeddi surət.
Qaynadı yeddi yol, qəlbi duruldu,
Ta ki, yeddi kimya özünün oldu”[3].*

Təbii ki, poemada sevgi və məhəbbət motivləri də üstünlük təşkil edir. Bəhrəmin yeddi gözəli bir saraya gətirməsini bilavasitə multikulturalizm meyli kimi birbaşa izah etmək, əsaslandırmaq çətindir. Lakin şahın yeddi müxtəlif xalqı təmsil edən qızların saraya gətirilməsi və onların şərəfinə yeddi günbədin də fərqli rənglərlə, fərqli daşlarla bəzədilməsi faktı milli-mədəni müxtəlifliyi nəzərə çarpdırmaq, diqqət mərkəzinə çəkmək məqsədi daşmışdır. Şah bu yeddi gözəllə ünsiyyəti zamanı onların hekayələrini dinləyir, həyat və dünya hadisələrinə, təbiətə müxtəlif münasibətlər haqqında eşidir.

Bəhramın saraya gətirdiyi birinci gözəl Kəyan nəslindəndir. O, qızı zorla saraya gətirməmişdir. Onun xaqanına elçi də göndərmişdir.

*“Min xəznə yolladı o pərizada,
Tapdı govhəritək govhər dünyada.
Sonra da xaqana elçi gondərdi,
Bir az qorxu gəldi, ümid də verdi.
Xaqandan qız, xəznə və tac istədi,
Bir də yeddi illik xərac istədi” [3].*

Bəhramın sonuncu – yeddinci gözəli Slavyan şahının qızı olmuşdur.

*“Slavyan şahına yazdı kağızı,
İstədi ondan da o dilbər qızı.
Yeddi el şahından bu qayda ilə
Bəhram sahib oldu yeddi gözələ” [3].*

Əsərin adından və yeddi gözəlin yeddi iqlimdən gətirilməsi bir daha təsdiq edir ki, Nizami oxucusunun fərqli ölkələrin mədəniyyəti və həyatı, adət-ənənələri ilə tanış etmək, onlara rəğbət oymaq olmuşdur.

“Yeddi gözəl” poemasında müxtəlif xalqların maddi-mədəniyyətindən, onların özünəməxsus keyfiyyətlərindən də bəhs olunur. Bu cəhət Nizaminin başqa əsərləri üçün də xarakterikdir. Nizami Gəncəvi hansı xalqa, hansı mədəniyyətə aid olmasından asılı olmayaraq yaxşını yaxşı kimi dəyərləndirir, ondan istifadə edilməsini təbliğ və təşviq edir.

“Xətayi geyinib, xəta ortənsən” – Xətay – Kitay, Çin. Çinin zərxara geyimləri ən gözəl və qiymətli geyimlər sayılmışdır. Şairin dilində işlənən Xətayi-puş ifadəsi – “Çindən gələn parçalardan tikilən qiymətli libaslar geyən” mənasında işlənmişdir.

“Tam əks-əyarlı nəqdi Gəncədən

Rumi çeşnisiylə parladınca mən...” [3]

Əks-əyarlı – ən təmiz qızıldan duzəldilmiş, üzərində məşhur və qüdrətli şahın əksi həkk edilmiş pul deməkdir. “Rumi çeşnisi” birləşməsi “Vizantiya imperiyalı kimi yüksək əyarlı parlaq qızıl pul” mənasında işlədilmişdir. Şair öz poemalarının əyarının yüksəkliyini qeyd etmək məqsədilə “Rumi çeşnisi” ilə müqayisə aparmışdır. Burada ifadə olunan əsas fikir odur ki, Nizami Gəncədə üç yüksək əyarlı qızıl poemasını yazıb başa çatdırmış və onları şaha ithaf etmişdir.

*“Qara səmur ilə qaranlıq gecə
Burtas pərdəsini örtdü gizlicə” [3].*

Rusiya çöllərində yaşayan türk qəbilələrindən biri Burtas olmuşdur. Bu qəbilə əsasən ovçuluq və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Nizamının dövründə xəzi Azərbaycana burtaslar və ruslar gətirmişlər. Burtasların yorğanları parlaq ağ dələ dərisindən olmuşdur. Burada Nizami həmin dərilərin rəngini gündüzün işığı ilə müqayisə etmişdir.

Nizami Gəncəvi ensiklopedik biliyə malik şəxsiyyət olmuşdur. Onun yaradıcılığında cəmiyyətdə müxtəlif xalqların dinc yanaşı və birgə yaşaması ideyaları ortaya atılmış, ayrı-ayrı mədəniyyətlərin bir-birini inkar etməməsi, əksinə, mədəniyyətlərin, eləcə də dinlərin insanları yaxınlaşdırması ideyası ortaya atılmışdır. Nizami əsərlərində müxtəlif dinlər haqqında məlumat vermiş, bu dinlərin insanları yaxşılığa, dinc yanaşı yaşayışa, dostluğa, qarşılıqlı yardıma çağırıldığını qeyd etmişdir. O, xalqlar arasında etibarlı, dayanıqlı yaxşı münasibətlərin formalaşmasının mümkünliyünü, bir ölkədə yaşayan ayrı-ayrı etnosların bir-birinin mədəniyyətinə hörmət bəsləməsinin vacibliyini, dinlər-arası münasibətlərdə tolerantlığı qəbul və təşviq etmişdir. Poemalarında müxtəlif dinlər haqqında verilən məlumatlar da bu amala xidmət etmişdir.

*“Üsul, firu ilə oldu aşına
Bəxtişu rəyinə, işu baxtına” [3].*

Poemadakı İşu adı İsa peyğəmbəri bildirir. İsanın taxtı günəş kimi göyün dördüncü qatında yerləşmişdir. *Bəxtişu* VIII əsrdə yaşamış və Abbasilər xilafətinin saray həkimi olmuşdur. Onun şöhrəti hər yerə yayılmışdır.

Körpə Arslan dinin ehkamlarını, şəriətin qanunlarını dəqiq yerinə yetirdiyi üçün İsanın qayğısından məhrum deyil.

*“Zülmət, nur pərdəsi altda heç zaman
Uzaq olmaz eşşək mehri-İsadan” [3].*

Zülmət gecə və işıqlı gündüzün bir-birini əvəz etdiyi aləmdə eşşəyin möhrəsi (belinin fəqərələri) də İsanın mehrin və qayğısından kənar qalmır. Burada İsanın Beytül-Muqəddəsə getdiyi eşşək nəzərdə tutulmuşdur.

*“Sarıydı Musanın danası, əlbət,
Çox verdilər ona, odur ki, qiymət” [3].*

Musanın danası. Tövratdakı “Qızıl dana” nəzərdə tutulmuşdur. Musa peyğəmbər xalqını – yəhudiləri Firon dan xilas edib Misirdən Fələstinə gətirib çıxarmışdır. Onun ummətinin bir hissəsi tövhidi (monoteizmi, tək ilahiliyi) qəbul etməmiş, qızıldan bir dana düzəldib ona büt kimi sitayiş etmişdir. Musa ummətinin doğru yola, Allahın yoluna qayıtması üçün bu bütü sındıraraq məhv etmişdir.

*“Şəmmas məbədidən çıxıb kənara,
Abbasilər kimi geyinib qara...” [3].*

Şəmmas “günəşə qulluq edən” mənasını verir. Rəvayətə görə, bu şəxs atəşgahı tikən atəşpərəst olmuşdur. Şəmmas məbədi “atəşgah”, “atəşgədə” mənasındadır. Atəşpərəstlər müqəddəs odun alovlandığı bu cür məbədlərdə oda sitayiş etmişlər.

Məhəmməd peyğəmbərin əmisinin adı Abbas olmuşdur. Abbasilər xilafəti onun adı ilə bağlıdır. Bu sülalənin simvolu qara rəng olmuşdur. *Abbasın qara diyarı* – qara günbəd poemada bu mənada işlədilmişdir.

Çağdaş dünyamızda mədəniyyətlərarası dialoqun əhəmiyyəti dönə-dönə qeyd olunsa da, bu sahədə müxtəlif beynəlxalq toplantılar keçirilsə də siyasi proseslər, dünya siyasətində hegemonluq iddiaları daha da artır. Bir sıra ölkələrdə islamofobiya günbəgün genişlənir, dövlət siyasətinə çevrilməyə başlayır. “İslamofobiya” “islam qorxusu” anlamını verir və bir sıra ölkələrdə islam qorxusu ciddi şəkildə təbliğ olunur, Peyğəmbərimizin, dinimizin terror və düşmən obrazı yaradılır. Bunun müqabilində xristian ölkələrinin bir-birinə yardım və dəstəyi gücləndirilir.

Azərbaycan Prezidenti xarici telekanallara verdiyi müsahibələrində dəfələrlə qeyd etmişdir ki, “ermənilər bizim bütün tarixi abidələrimizi, muzeylərimizi, məscidlərimizi dağıtmışlar. Bu gün Ağdam məscidinin, Şuşa məscidinin dağıdılması erməni vəhşiliyinin açıq-aydın sübutudur. Bu, təkcə Azərbaycanın tarixi irsinə qarşı deyil, eyni zamanda, İslam dəyərlərinə, İslam tarixi irsinə qarşı olan hücumdur”[4].

Ermənistanın Azərbaycan mədəniyyətinə və ümumilikdə islam dəyərlərinə vurduğu ziyan, törətdiyi vəhşilik göz qarşısında olduğu bir zamanda bir sıra ölkələr Azərbaycanın əsrlərlə qoruduğu, mənfur qonşularımızın erməniləşdirməyə cəhd göstərdiyi alban məbədləri ilə bağlı erməni və xristianpərəst mövqedən məsələlər qaldırmağa cəhd göstərirlər. Bəşəriyyətə böyük dahilər vermiş, multikultural və tolerant bir ölkə olan Azərbaycanın haqq səsi yenə də yetərinə eşidilmir. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin belə bir dövrdə 2021-ci ili “Nizami Gəncəvi ili” elan etməsi ilə bağlı imzaladığı Sə-

rəncam böyük əhəmiyyət daşıyır. Sərəncamda deyilir: “Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb yaradaraq, Yaxın və Orta Şərq fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncə tarixini zənginləşdirən ecazkar söz sənəti incilərini də məhz burada ərsəyə gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin geniş şöhrət tapmış “Xəmsə”si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır. Mütəfəkkir şair çox sayda davamçılarından ibarət böyük bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Nizamının ən məşhur kitabxana və muzeyləri bəzəyən əsərləri Şərq miniatür sənətinin inkişafına da təkan vermişdir. Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur”[5].

“Nizami ili” Azərbaycanda dahi mütəfəkkirin yaradıcılığının müasir dünyanın çeşidli problemləri müstəvisində dərinədən öyrənilməsi üçün yeni üfüqlər açacaqdır. Hesab edirəm ki, Nizami yaradıcılığında multikulturalizm, tolerantlıq, mədəniyyətlər və dinlərarası dialoq məsələləri daha geniş planda araşdırma və tədqiqat mövzusu olacaqdır. Bu tədqiqatlar Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, Azərbaycan humanizminin dərin və qədim köklərini açıb göstərməkdə, tarixi faktları beynəlxalq səviyyədə yaymaqda mühüm rol oynayacaqdır. Multikulturalizmin Azərbaycan modelinin qədim tarixə malik olması bütün dünyada öz təsdiqini tapmalıdır.

Multikulturalizm və mədəniyyətlərarası dialoq problemi bu gün əsas problemlərdən biridir və onun aktuallığının izahına böyük ehtiyac duyulmur. Multikulturalizm uzun tarixi yol keçmiş fenomenal hadisələrdən, mürəkkəb elmi-fəlsəfi anlayışlardan biridir. Çağdaş dünyada multikulturalizmin əsas səbəbləri qloballaşma və miqrasiya ilə bağlıdır [6]. Multikulturalizm və “kosmopolitizm” anlayışları arasında prinsiplər fərq ondadır ki, onlardan birincisi milli-mədəniyyətin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamağı, digəri isə insanın mədəniyyət seçimində müstəqilliyini, sərbəstliyini müdafiə edir. Multikultural perspektivə görə heç bir siyasi doktorina, eləcə də ideologiya bütün həqiqəti ifadə edə bilməz. Yaxşı cəmiyyət, insanların qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşayışı isə müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoqu tələb edir. Azərbaycanın multikulturalizm modeli də insanların dinc yanaşı yaşamasını, mədəniyyətə, adət-ənənələrə qarşılıqlı hörməti, dini və hər cür başqa tolerantlığı özündə birləşdirir. Azərbaycan multikulturalizminin tarixi qədimdir və bu tarix şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizdə, Nizami Gəncəvi kimi dünya şöhrətli mütəfəkkirlərimizin yaradıcılığında dərin izlərini qoymuşdur. Bizim işimiz həmin izləri, Azərbaycanda multikulturalizm ideyalarının qaynaqlarını açıb bütün dünyaya yaymaq olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Yusifli, X. Nağıllar aləmi və həyat həqiqətləri//Gəncəvi N. Yeddi gözəl. – Bakı, – Lider, –2004, s. 4-15
2. Həbibbəyli, İ. Multikulturalizm yollarında: ədəbi-tarixi ənənələr və müasir dövr// “Azərbaycan” qəzeti. 10 yanvar 2017-ci il.
3. Gəncəvi, N. Yeddi gözəl. – Bakı, Lider, – 2004, – 336s. Elektron mənbə: ebooks.az>book_W72htTJH.html
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Əl-Cəzirə televiziyasına müsahibəsi// <https://baku.ws/politics/23089>.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Sərəncamı// <https://qaynarinfo.az/az/2021-ci-il-nizami-gencevi-ili-elan-olundu-serencam>.
6. Peter Kivisto, Multiculturalism in Global Society, Blackwell Publishing. – 2002.

Məsməxanım Qaziyeva

Summary

The idea of multiculturalism in Nizami Ganjavi creativity

The article deals with the ideas of multiculturalism in the works of the prominent Azerbaijani thinker and poet Nizami Ganjavi. Studies show that the value and importance of culture, religion and science throughout the poet's work came to the fore. Analysis of the works of Nizami reveals that is also **reflected** through the poems. The brilliant thinker glorified the important role of intercultural communication of different social groups, called on people of different religions to live peacefully, to help each other, to do good deeds. Nizami's creativity is one of the important literary and artistic sources proving and confirming that the ideas of multiculturalism in Azerbaijan have an ancient history.

Масьмаханум Казиева

Резюме

Идеи мультикультурализма в творчестве Низами Гянджеви

В статье рассматриваются идеи мультикультурализма в творчестве видного азербайджанского мыслителя и поэта Низами Гянджеви. Исследования показывают, что ценность и важность культуры, религии и науки на протяжении всего творчества поэта выдвигались на первый план. Безусловно, это нашло свое отражение в произведениях. Гениальный мыслитель прославлял важную роль смешения культур разных народов в жизни человека, призывал людей разных религий жить мирно, к взаимопомощи, творению добрых дел. Творчество Низами является одним из важных источников, доказывающих и подтверждающих, что идеи мультикультурализма в Азербайджане имеют древнюю историю.

Çapa imzalanıb: 17.12.2021

Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 8,5 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı: Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elm şöbəsi, 302-ci otaq. Tel: +99412 441 22 78 (+257), +99450 486 97 09

Email: edit@adu.edu.az

Jurnalın elektron ünvanı: <http://82.194.16.162:8080/xmlui/handle/123456789/60>

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov, E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili.- Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 15s.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı, Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. – 2016, №1, – s.47 – 56.

Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex*: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov, E.A.Linguistic analysis of the text. – Baku: Science and Education, – 2017. – p.15.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, – 2016, № 1, – p.p 47-56.
Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов, Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, – 2017. – 15с.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы, Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. – 2016, №1, – с.47 – 56.
Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicagolinguisticsociety, –1976, – p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

